

Erken Dönem Türkçe Kur'an Tercümelerinde Budist Terminolojinin Etkisi: *Teñ* Sözcüğü ve Türevleri

Hasan İsi*

*) Trabzon Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Trabzon,
Elmek: hasanisi21@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

Özet

Eski Türklerin İslam öncesi dinî hayatı, tek tip inanç sisteminden ziyade *Kök Teñri, Manici* ve *Budist* gelenekler temelinde çok sesli yapıdadır. İpek Yolu bölgesinde güçlü bir uygarlık kuran Uygurlar, siyasi ve kültürel bakımdan bir otorite hâline gelerek özellikle inanç yönünden Budizm'in Türk toplumu içerisinde icra edilmesini ve Orta Asya'da da Moğollar örneği üzerinden yaygınlaştırılmasını sağlamışlardır. Uygurlarda Budizm'in gelişimi ve yaşadığı kırılma noktaları yazılı metinler yoluyla net bir şekilde görülmektedir. Uygur harfleriyle ortaya konmuş yazılı metinler edebî noktada gelişkin bir tercüme ve terminoloji geleneğinin varlığını gözler önüne sermektedir. Uygurlarca meydana getirilmiş tercüme ve terminoloji sistemi, *Eski Türk Dinî Terminolojisi*'nin temelini oluşturmuştur. Bu sistem, başta İslamiyet olmak üzere, Türklerin benimsedikleri yeni dinlere ait kavramları aktarmada başvuracağı temel kaynak durumuna erişmiştir. Buddha öğretisi kapsamındaki soyut ve metafizik fikirleri geliştirilen çeşitli terim türetme teknikleriyle veren Uygur dinî terminolojisi, İslamiyet'i benimseyen Karahanlı Türklerinin ilk dönem eserlerine sirayet etmiştir. Bu yönüyle, eldeki çalışma ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *teñ* sözcüğü ve türevlerinin Erken Dönem Türkçe Kur'an Tercümelerindeki görünümünü ele almaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde Müslüman Türkler, *teñ* sözcüğü özelinde Uygur dinî terminolojisine başvurarak seçtikleri anlam aktarımı, birleştirme ve türetme yöntemleriyle İslamî öğretiye dair kavramların aktarımını sağlamışlardır.

Anahtar sözcükler

Eski Türk İnanç Sistemleri, Budizm, Uygur Budist Terminolojisi, Kur'an Tercümeleri, İslamî Terimler.

Geliş Tarihi: 11 Ocak 2025, Düzeltme Tarihi: 24 Mart 2026, Kabul Tarihi: 25 Mart 2026

The Influence of Buddhist Terminology on Early Turkish Translations of The Qur'an: The Word *Tey* And Its Derivatives

Hasan İsi*

*) Trabzon University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Trabzon,
email: hasanisi21@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

Abstract

The religious life of the ancient Turks before Islam was not characterized by a single belief system, but rather by a polyphonic structure based on *Tengrism*, *Manichaeism* and *Buddhist* traditions. The Uyghurs, who established a powerful civilization in the Silk Road region, became a political and cultural authority, and particularly in terms of faith, they ensured the practice of Buddhism within Turkic society and its spread in Central Asia, following the example of the Mongols. The development of Buddhism among the Uyghurs and the turning points it experienced are clearly visible through written texts. Written texts produced in the Uyghur script reveal the existence of a sophisticated translation and terminology tradition from a literary perspective. The translation and terminology system created by the Uyghurs formed the basis of *Old Turkic Religious Terminology*. This system developed by the Uyghurs formed the basis of *Old Turkic Religious Terminology*, becoming the primary source for conveying concepts related to new religions adopted by the Turks, especially Islam. Uyghur religious terminology, which conveyed abstract and metaphysical ideas within the scope of Buddhist teachings through various terminological derivation techniques, permeated the early works of the Karakhanid Turks who adopted Islam. In this respect, the present study examines the appearance of the word *tey* and its derivatives, first attested in Old Uyghur Turkic texts, in Early Turkic Quran Translations. The investigations revealed that Muslim Turks, using the word *tey* specifically, employed methods of semantic transfer, combination, and derivation within Uyghur religious terminology to transmit concepts related to Islamic teachings.

Keywords

Ancient Turkish Belief Systems, Buddhism, Uyghur Buddhist Terminology, Qur'an Translations, Islamic Terms.

1. Giriş

İslam öncesi Türk dinî yaşamı, ağırlıklı olarak yazılı metinler tanıklığında leksikal unsurlar ile görülmektedir. İslam dininin benimsendiği Karahanlı dönemine kadar Türk dinî yaşamında *Tejrici* (daha yaygın ifadeyle *Gök Tanrı*), *Manici* ve *Budist* öğretilerin hâkim olduğu bilinmektedir¹. Tek tip inanç sisteminden ziyade, özellikle Uygurların ilişki içerisinde bulunduğu Orta Asya halklarıyla kendini gösteren kültürel gelişmeler, hem yazılı belgelerle hem de görsel sanat² ürünleriyle araştırmacıların Eski Türk dinî üzerine değerlendirmeler yapılabilmesine fırsat vermektedir.

Uygurların Manici³ öğretisiyle ilk kez tanıştıkları Orta Asya inanç sistemleri, Budizm⁴ ile zirveye erişmiştir. Uygurlar, Budist öğretisi temelinde icra ettikleri inanç sistemlerini takipçilerine ulaştırmak amacıyla özellikle de Çince, Toharca, Tibetçe ve Sanskritçe gibi dillerden yaptıkları tercümelemlerle zengin bir külliyat oluşturmuştur. Çoğunlukla hem *vinaya*, *sûtra* ve *abhidharma* kategorisindeki eserlerle hem de şiir kategorisindeki telif ürünlerle Uygurlar, gelişmiş bir tercüme ve terminoloji sistemine sahip olmuştur.

Uygurlar, *hayat*, *varoluş*, *bilgi*, *akıl*, *madde* vs. gibi Budist felsefeye ait kavramlara karşılık gelen dinî terimleri dil ilişkileri temelinde Çince, Soğdca, Tibetçe, Toharca ve Sanskritçeden yapılan leksikal kopyalamalar yoluyla karşılamakla birlikte, çoğunlukla ‘halka halkın anlayabileceği dilde seslenme’ amacı doğrultusunda Budist terimleri *türetme*, *eksiltme*, *birleştirme*, *anlam aktarımı* vb. yöntemlerle işleyerek Türkçe karşılıklar verme hedefini taşımıştır. Uygurlarca geliştirilen bu dinî terminoloji, asırlar boyu işlenerek Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak dönemlerindeki dinî geleneklere miras bırakılmıştır⁵. Özellikle Karahanlı Türkleri, İslamî düşünce sisteminin

benimsendiği Erken Dönem Türkçe Kur’an Tercümelerinde ilgili dine ait kavramları Uygurların kullandıkları terminoloji sisteminden faydalanarak ortaya koymuştur⁶. Karahanlılar; öncelikle İslamî terimleri aktarmada doğrudan Arapça ve Farsçaya yönelmek yerine, Uygurların Budist öğretisi için geliştirdiği bazı terimleri *anlam aktarımı* tekniği temelinde (*ugan*, *arg*, *buyan* ve *köni yol* vs.) İslamî bağlama uyarlamışlardır. Uygur Budist geleneğinden gelen bu yöntemle birlikte, Karahanlılar Uygurlarla gelişkin ve olgun duruma getirilen *türetme*, *birleştirme* ve *eksiltme* gibi terim türetme yöntemlerine başvurarak sıklıkla İslamî kavramları Türk diliyle verme yolunu izlemişlerdir.

Nitel araştırma kapsamındaki çalışma, *doküman analizi* tekniği ile oluşturulmuştur. Bu teknik, araştırmacılara yazılı metinleri sistematik olarak inceleme fırsatı sunarak ele alınan konu hakkında çeşitli bakış açıları sunmakla birlikte, literatürdeki mevcut bilgilerin güncellenmesini de sağlamaktadır.

Çalışmada incelemeye konu olan *tej* sözcüğü, ilk kez Orhon Türkçesinde *tej* ‘sayı, miktar’ (Tekin, 2003: 254) anlamında Çince 等 *děng* formuyla ilişkilendirilmektedir. İbare, Eski Uygur Türkçesinde hem dinî hem de din dışı bağlamda ‘aynı, benzer, gibi, eşit, denk, derece vs.’ (Wilkens, 2021: 694) anlamlarına sahiptir. Karahanlı dönemi Türkçe Kur’an Tercümelerinde sıklıkla tanıklanan sözcük, Harezmi Türkçesinde kullanımını sürdürse de Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerinde ‘denk, eşit’ anlamlarında temsil bulmuştur. Bu yönüyle, literatürde *tej* sözcüğünün İslamî öğretilere uyarlanırken yaşadığı değişim süreçlerine yeterince değinilmemesi, çalışmanın temel problemini teşkil etmektedir.

Çalışmanın başlığı içerisinde yer alan *Erken Dönem Türkçe Kur’an Tercümeleri* kavramı, Karahanlı Türkçesiyle Türk diline aktarılmış RKT

¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Güngör, 2002; Gömeç, 2003.

² Uygur sanatı üzerine kapsamlı değerlendirmeler için bk. Ebru Zeren, 2015.

³ Uygurlarda Manici öğretinin kabulü hakkında detaylı bilgiler için bk. Tekin, 1963.

⁴ Uygurlarda Budizm’in gelişimi ve bu dinî öğretinin edebî ve dilsel yansımaları için bk. Laut, 1986; Wilkens, 2015; Zieme, 2015.

⁵ Uygur dinî terminolojisinde görülen gelişkinlik ve bu sistemin tarihî metinlerdeki kullanımı Anadolu sahasındaki

Kur’an Tercümelerinde türetilen Türkçe dinî terimlerle de görülmektedir. Örn: *görlük/yağış adlar* ‘en güzel adlar, Esmâ-i Hüsnâ’ (Kuyma, 2019: 405), *beğdeşüz* ‘eşsiz, benzersiz (Allah)’ (Kuyma, 2019: 407), *ululuk isisi* ‘yücelik sahibi (Allah)’ (Kuyma, 2019: 432); *inanca* ‘mümin’ (Akar, 2024: 7), *aldayıca* ‘şeytan’ (Akar, 2024: 7).

⁶ Uygur Budist terminolojisinin İslamî Türkçe metinlerdeki etkileri üzerine bk. Çetin, 2021; Eker, 2006; Barutcu Özönder, 2003; Önlü, 2009.

Araştırma makalesi

ve TİEM 73 metinlerini yansıtmaktadır. İlgili başlık içerisinde yer alan 'Erken Dönem' tabiri, asırlarca *Kök Teyri*, *Manici* ve *Budist* öğretiyle meşgul olmuş Türklerin İslam dinine alışma sürecinin ilk dönemlerini kapsamaktadır. Karahanlı Türklerinin karşılaştıkları İslamî öğreti, dinî terminoloji noktasında ilk bakışta Arapça ve Farsça ile verilmeyip Türklerin eski dinlerinin etkisini taşıyan terminoloji sistemiyle verilmiştir. Bu etki alanı önceki satırlarda da ifade edildiği üzere, Budist Uygur dinî terminoloji sistemidir. Bu yönüyle, incelemenin korpusu Karahanlı Türkçesi bünyesindeki Rylands Nüshalı Kur'an Tercümesi (RKT) ve literatürde TİEM 73 olarak bilinen Kur'an Tercümesi'nden ileri gelmektedir.

Bu yönüyle, dönem metinlerinden tanıklanmış *tey* sözcüğü ve türevleri, *kavramsallık* (dinî içerik), *düsel inceleme* (köken bilgisi) ve *teşekkül noktası* (oluşum yöntemi) bağlamında ele alınmış; devamında ilgili sözcükten genişletilmiş dinî terimlerin Türkçe metinlerdeki kullanımına yer verilerek ibarelerin hem dönemsel yaygınlığı hem de morfolojik ve semantik değeri belirlenmeye çalışılmıştır.

2. Dinî Bir Terim Olarak *tey* Sözcüğü ve Türevleri

Karahanlı Türkleri, devlet dini olarak benimsedikleri İslamiyet ile kısmen Arapça ve Farsçanın çoğu zaman da Tarihî Doğu Türkçesi'nin leksikal unsurlarının ön planda olduğu yüksek zümre edebiyatı meydana getirmiştir. Bu dönemde *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık* gibi İslamî Türkçe eserlerle birlikte, İslam felsefesinin özünü ve günlük yaşamdaki dinî kaide ve uygulamalarını halka tanıtmayı hedefleyen dinî metinler de ortaya konmuştur. Zikredilen bu metinler, *Türkçe Kur'an Tercümeleri*⁷dir. Türk dilinin tarihî seyrinde ilk kez Karahanlı Türkçesi döneminde satır altı formda ortaya konan Rylands (RKT) ve TİEM 73 metinleri Kur'an Tercümelerinin bilinen ilk örnekleridir.

Türk dilinin Manici ve Budist dönemlerinde olduğu gibi Kur'an Tercümelerinde dinî terimler, Arapça ve Farsça kavramlarla verilmekle birlikte, sıklıkla Arapça ve Farsça terimlerin birebir Türkçeye aktarımından ileri

gelmektedir. Özellikle İslamî öğretiye ait kavramları aktarmada tercih edilen Türkçe formlar, Türk dilinin Uygur çağına dayanan dinî terim oluşturma yöntemlerini yansıtmaktadır. Arapça ve Farsçadan gelen dinî terimler, yeni dinin halk arasında kolayca anlaşılması ve zamanla da yaygınlık göstermesi amacıyla Türk dilinde çeşitli terim türetme oluşturma yöntemleriyle ortaya konmuştur. Ağırlıklı olarak *türetme*, *birleştirme*, *eksiltme* ve *anlam aktarım* yöntemleriyle Kur'an Tercümelerinde görülen Türkçe dinî terminoloji, Uygurlarca oluşturulan Budist terminoloji sisteminden ilham almaktadır.

Erken Dönem Türkçe Kur'an Tercümelerinde Uygurların geliştirdikleri Budist terminoloji sistemi doğrultusunda *türetme*, *birleştirme* ve *eksiltme* metotları ile ortaya konan sözcükler daha yoğundur. Zikredilen yöntemler, Eski Uygur Türkçesi özelinde Türk dilinin genel türetme metotları içerisinde yer almasından ötürü, sıklıkla bu yöntemlerin ön plana alınarak İslamî kavramların Türk diliyle aktarılmasına fırsat vermiştir.

Kar. *kén* 'sonra' → *kén+ki* 'halife' (Kök, 2004: 425).

Kar. *senüg sawçı* 'Hazret-i Muhammed'=**Ar.** *habibullah* 'Tanrı'nın sevgilisi, Hazret-i Muhammed' (KB İndeks, 1979: 384, 395).

Kar. *könilik künü*=**Ar.** *yevmu'l kıyam* 'kıyamet günü' (KB İndeks, 1979: 279).

Kar. *birke büt*=**Ar.** *tenhid* 'Tanrı'nın birliğine inanma' (KB İndeks, 1979: 86).

Kar. *bütmeklik* 'iman' (Kök, 2004: 340).

Kar. *elig tuttaçı* 'sefaat' (KB İndeks, 1979: 145).

Dil ilişkileri temelinde Arapça ve Farsça leksikal kopyalar devre dışı bırakıldığında, Erken Dönem İslamî-Türkçe metinlerden tanıklanan dinî terimlerin Budist terminolojide olduğu gibi *türetme*, *birleştirme* ve *eksiltme* yöntemleri kapsamında oluşturuldukları anlaşılmaktadır.

⁷ İlgili terimle *Orbon Türkçesi*, *Eski Uygur Türkçesi* ve *Karahanlı Türkçesi*'ni içerisine alan Eski Türkçe dönemi kastedilmektedir.

Uyg. *ugan* ‘güçlü, kuvvetli, ilahi, tanrısal; kâhin’ (Wilkens, 2021: 787)=**Skr.** *r̥ṣi*→**Kar.** *ugan* ‘her şeye gücü yeten kadir, Tanrı’ (Kök, 2004: 628).

Uyg. *arig* ‘saf, temiz; Budist metinlerde günahsız, saf temiz kadın’ (Wilkens, 2021: 59)→**Kar.** *arig* ‘İslamî manada temiz ve iyi olan, helal’ (Ata, 2019: 221).

Uyg. *yükünç* ‘eğilme; Budist metinlerde saygı gösterip önünde eğilme’ (Wilkens, 2021: 924)→**Kar.** *yükünç* ‘İslamî manada namaz’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 993).

Uyg. *bıyan* ‘erdem, sevap’ (Wilkens, 2021: 207)=**Kar.** *mıyanlık* ‘sadaka’ (Ata, 2019: 221).

Uyg. *freşti* ‘melek’ (Wilkens, 2021: 269)=**Kar.** *ferište* ‘melek’ (Kök, 2004: 378).

Uyg. *köni yol* ‘doğru yol’ (Wilkens, 2021: 404)=**Kar.** *köni yol* ‘doğru yol’=**Ar.** *tarîk-ı müstakim* (Ata, 2019: 485).

Eski Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesinde ortaklaşan dinî söz varlığı unsurları göz önüne alındığında, dilde var olan sözcüklerin *anlam aktarımı* ile güncellendiği anlaşılmaktadır. Verilen örnekler temelinde, Karahanlılar döneminde benimsenen İslam dininin sade ve anlaşılır terimlerle aktarımında Eski Türk inanç sistemlerinden gelen terminoloji sisteminden yararlanıldığı görülmektedir. *Türetme, birleştirme* ve *eksiltme* yöntemiyle birlikte, Budist bağlamdaki sözcüklerin sıklıkla *anlam aktarımı* temelinde İslamî hüviyete büründürüldüğü dinî terimler, bu yönüyle Budist terminolojinin yoğun bir şekilde etkisini bünyesinde taşımaktadır.

Çalışmanın ilgili bölümünde Karahanlı Türkçesi kapsamında Rylands Nüshalı Kur’an Tercümesi (RKT) ile literatürde TİEM 73 olarak bilinen Kur’an Tercümesi taranmış, *teñ* sözcüğü ve türevleri madde başı şeklinde sıralanıp karşılaştırma ve değerlendirmeler temelinde işlenmiştir. Çalışmada ayrıca, Türk dilinin Harezmi, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerinde ortaya konmuş Kur’an Tercümelerine de başvurularak *teñ* sözcüğü ve türevlerinin durumu gösterilmiştir.

⁸ Dönem metinlerinde yapım ekleri yoluyla *teñ* kelimesinden türetilen kelimeler için bk. Wilkens, 2021: 694, 695.

teñ <Çin. 等 *děng* ‘denk, benzer, eşit, akran; miktar, muayyen, ölçü’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 868; Kök, 2004: 601; Ünlü, 2004: 676; Ata, 2019: 669; Borovkov, 2002: 261; Sağol, 1993: 927; Üşenmez, 2010: 596; Üşenmez, 2019: 702; Boeschoten, 2022: 329).

Karahanlı Türkçesi başta olmak üzere, İslamî Türkçenin dönem metinleri ve sözlüklerinden tanıklanan *teñ* sözcüğü temelinde ‘eşit, denk, benzer, ölçü, derece’ anlamlarına gelmektedir. Türk dilinin tarihî dönemlerinden Orhon Türkçesinde ilk kez tanıklanan kelime, ‘sayı, miktar’ (Tekin, 2003: 254) anlamlarında Çince 等 *děng* formuna dayanmaktadır. İfade, Eski Uygur Türkçesinde *teñ* formunda ‘aynı, benzer, gibi; denk, eşit, kayıtsız, ilgisiz; ölçü, ölçek, oran; eş değerlik, denklik, eş değer; tartı, terazi; derece; soğukkanlılık, aldırma, ilgisizlik’ (Wilkens, 2021: 694) anlamlarını hem dinî hem de din dışı bağlamda taşımaktadır. İfade, Eski Uygur Türkçesinde *teñ* formunda türetilen⁸ yapılarla birlikte, eşdizim⁹ noktasında da çeşitliliğe sahiptir.

İfade, Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan ‘denk, eşit, benzer, akran’ anlamlarını Erken Dönem İslamî Türkçe metinlerde de sürdürmektedir.

Tanıklar

(1) *bay kişi iize ya elgi kên anıñ teñi elgi tar* ‘Eli geniş olan durumuna göre, eli dar olan da durumuna göre’ (TİEM 73 KÖK 29v/7).

(2) *anın tapa bir kün içre erür anın teñi elig miñ yıl* ‘Miktarı elli bin yıl olan bir günde belirir.’ (TİEM 73 ÜNLÜ 421r/4).

Türkçe Kur’an Tercümelerinden tanıklanan *teñ* sözcüğü, görüldüğü üzere ‘eşit, aynı, denk’ anlamlarında dönem metinlerinden *Dıvanü Lügati’t-Türk* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 868), *Kutadgu Bilig* (KB İndeks, 1979: 435) ve *Atabetü’l-Hakayık* (Arat, 2006: lxi) ile ortaklık taşımaktadır.

2.1. Türetme Yöntemiyle Oluşturulmuş Dinî Terimler

Türkçede söz yapımı; *türetme, birleştirme, kalıplaşma, derleme, tarama* vs. yöntemleriyle gerçekleştirilmektedir (Akalın, 2014: 832). Türkçede

⁹ Sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki eşdizimleri için bk. Wilkens, 2021: 694.

söz türetiminde en yaygın yöntem *eklemedir*. Sözcük kök ve gövdesine getirilen ekler yoluyla görev ve anlam değişikliğine uğrayan sözcükler, söz varlığına önemli katkılar sağlamaktadır.

Türk dilinin Orta Asya inanç sistemleriyle işlendiği Eski Uygur Türkçesi; Manici, Budist, İslamî ve Hristiyan öğretileri temelinde Türkçenin ekler yoluyla yeni kavramlar oluşturma mantığı doğrultusunda ortaya konmuş dinî terimlerle bilinmektedir. Dil ilişkileri bağlamında Türk diline Soğdca, Çince, Toharca, Tibetçe ve Sanskritçeden kelimeler alınmasına rağmen Uygurların benimsedikleri dinî öğretilere karşılık geliştirdikleri Türkçe dinî terminoloji dikkate değerdir. Manici ve Budist Uygurlarda tercih edilen türetme yöntemi, İslamî Türkçe metinlerde de görülmektedir.

teñ törütüglü <teñ törüt-(ü)gli ‘kâinat başta olmak üzere, canlı ve cansız varlıkları bir denge hâliyle var eden Allah’ (Kök, 2004: 601).

Tanıık

(1) teñ törütüglü köklerini y(ê)me yerlerini “Yeri de göğü de birbirine denk yaratan Allah’tır.” (TİEM 73 KÖK 14r/4).

TİEM 73 metninden tanııklanan ilgili örnek, ‘Allah’ın her şeyi bir ölçü dâhilinde yaratması’ anlamına gelmektedir. İlgili cümle, Bakara Suresi’nin 117. ayetine denk gelmektedir. İslam âlimlerince bu ayet, ‘her şeyin hikmetin gereklerine uygun biçimde, sağlam, belli bir düzen ve denge içinde’ ya da ‘Allah’ın ezeli ilminde mâlûm ve kayıtlı olan şekli’ (URL-1) olarak yorumlanmaktadır. Verilen açıklama temelinde, ilgili ibareye denk düşen Eski Türkçe sözcük *teñ törütüglü* ibaresidir. Terim, söz yapımı ilkeleri temelinde bünyesinde birleştirme, türetme ve eksiltme yöntemlerini içermektedir. TİEM 73’ten tanııklanan ibare, *teñ* ve *törüt-* ‘türetmek, yaratmak’ köklerinin birleşiminden oluşup -(X)gli ekini almıştır. Sıfat-fiil eklerinin kalıcı isimler yaparak Türkçede dinî terim türetmesi Eski Uygur Türkçesinden beri bilinmektedir (Örn. *evirdeçi* ‘doğma, çıkma’¹⁰, *okıglı üntegli t(e)ñri* ‘çağırın Tanrı’¹¹ vs.). Ayrıca *teñ törütüglü* ibaresi temelde *teñ törütüglü t(e)ñri* biçiminden ileri gelip sıfat-fiil ekinden sonraki isim unsurunun düşmesiyle ifade, söz yapımı ilkeleri arasında yer alan eksiltme kategorisine uygun düşmektedir. Bu yönüyle, ilgili ibare ağırlıklı olarak birleştirme ve eksiltme yönteminden ziyade, sıfat-

fiil ekinin isimleştirici işleviyle meydana gelmiştir. İfadenin İslam öğretisiyle alakalı Türkçe dinî metinlerdeki yerine bakıldığında, ibare yalnızca TİEM 73 metninde yer almaktadır.

teñde keçgen <teñ+de keç-gen ‘haddi ve sınırı aşan’ (Ata, 2019: 669).

Tanııklar

(1) ol tañrı köndürmez anı kim ol teñde keçgen yalğınçı “Allah, haddini aşan ve yalancı kişileri doğru yola getirmez.” (RKT 35/39b3).

(2) bu öğür olar teñde keçgenler “Bu grup ki haddini ve sınırını aşanlardır.” (RKT 35/39b3).

Karahanlı dönemi Türkçe Kur’an Tercümelelerinden RKT metninde ifade, Türk dilinin terim oluşturma ilkeleri arasında yer alan birleştirme, türetme ve eksiltme yöntemlerinden ileri gelmektedir. İbare, temelde *teñ* ve *keç-* köklerinin birleşiminden meydana gelse de -GAN sıfat-fiil ekinin kalıcı ad yapan işleviyle dinî terim formuna ulaşmıştır. Ayrıca, *teñde keçgen (keşi)* biçimi göz önüne alındığında ilgili terimde eksiltme yöntemi de söz konusudur. İlgili cümle, Mümin Suresi’nin 28. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde *musrifun* ‘aşırı giden’ (URL-2; Kanar, 2009: 1604) sözcüğüne denk gelmektedir. Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelelerinde yer alan ibare, Harezmi Türkçesi ile yerini *haddin keçgen* ‘haddini aşan, aşırıya giden, ölçüyü kaçırın’ (Sağol, 1993: 638) ve *haddin keşgen* ‘haddini aşan, aşırıya giden, ölçüyü kaçırın’ (Sağol, 1993: 639) örneklerine bırakmıştır. Burada ilgili örnekler temelinde Arapça *hadd* sözcüğünün baskınlığı ile *teñ* sözcüğünün kullanım sıklığının düştüğü görülmektedir.

teñde keçigli <teñ+de keç-(i)gli ‘haddi ve sınırı aşan’ (Ata, 2019: 670).

Tanııklar

(1) evrer mü miş sizdin pendni evrülme neçeme bolsa siz boğun teñde keçigli “Haddi aşan halklar olarak doğru yola döndürme nasihatini sizlerden esirger miyiz?” (RKT 36/38a1).

(2) bütünlükün tañrı sevmez teñde keçigli “Şüphesiz ki Allah, haddini ve sınırını aşanları sevmez!” (TİEM 73 KÖK 22v/7).

¹⁰ bk. Wilkens, 2021: 130.

¹¹ bk. Wilkens, 2021: 505.

Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelelerinde *tey* ve *keç-* köklerinin sıfat-fiil ekiyle dinî terim biçimine geldiği örneklerden biri de *tey+de keç-(i)gli* sözcüğüdür. -(X)gli biçimbiriminin eklendiği fiilde kalıplaşması ve devamında sıfat işlevi kazanması Türk dinî terminolojisinde en yaygın görülen durumlardan biridir. Bu leksikal yapı, önceki maddede incelenen *teyde keçgen* 'haddini aşan' ibaresiyle eş anlamlılık göstermektedir. Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelelerinden tanıklanan ilgili cümleler, Zuhur (5. Ayet) ve Bakara (190. Ayet) Surelerine denk gelmektedir. İfade, *musrifine* 'aşırı giden' (URL-2) ve *muat'edine* 'aşırı gidenler' (URL-2) sözcüklerine karşılık kullanılmaktadır.

Çalışmada madde başı olarak gösterilen *teyde keçigli* ifadesi birleştirme ve türetme yöntemleriyle birlikte, bünyesinde *teyde keçigli (keşi)* formuyla eksiltme tekniğini de barındırmaktadır. Bulunma durum ekinin istem görevinde *keç-* fiilini tanımladığı bu yapı, Karahanlı Türkçesine özgü olup Türk dilinin diğer dönem metinlerinde yer almamaktadır.

teyde keçmek <*tey+de keç-mek* 'haddini aşma, sınırları zorlama' (Kök, 2004: 9, 21).

Tanıklar

(1) *anlar üze yazuk birle teyde keçmek birle* "Onlar üzerine günah ve haddeni geçmek ile" (TİEM 73 KÖK 10r/8).

(2) *teyde keçmek yok meger küç kılığlılar üze* "Güç kılanlar üzerine haddini aşmak yok." (TİEM 73 KÖK 23r/3).

Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelelerinden TİEM 73'ten tanıklanan ilgili ibare, birleştirme yöntemiyle *tey* ve *keç-* sözcüklerinden ileri gelmektedir. Sıfat-fiil ekleri özelinde fiilimsilerin eklendiği eylemle kalıplaşarak kalıcı ad ya da sıfat oluşturması Türk dilinin erken dönemlerinden beri bilinen bir söz yapımı uygulamasıdır. İlgili örnek göz önüne alındığında, *teyde keç-* 'haddini aşmak' fiili üzerine gelen -mAk isim-fiil eki, kalıcı ad durumunda *teyde keçmek* 'haddini aşma' yapısını ortaya koymuştur. TİEM 73'ten tanıklanan cümleler, Bakara Suresi'nin 85 ve 193. ayetine denk gelmektedir. Bu leksikal yapı, ilgili ayetler içerisinde *vel'udvani* 'düşmanlıkla' (URL-2) ve *udvane* 'düşmanlık' (URL-2) sözcüklerine karşılık kullanılmaktadır. İbare, ayrıca anlam noktasında 'aşırıya kaçma, aşırılık' anlamında Arapça *fart* (Kanar, 2009: 1353)

biçimine de denk gelmektedir. Karahanlılar döneminden tanıklanan ilgili ibare, Türkçe-Arapça dil ilişkileri temelinde *had(d)* sözcüğünün baskınlığına dayanamayarak Harezmi Türkçesinde *haddin keçmek* 'ölçüyü kaçırma, aşırılık' (Sağol, 1993: 639) ifadesiyle yer değiştirmiştir.

teyde keçrügüli <*tey+de keç-(ü)r-(ü)gli* 'husumet' (Ata, 2019: 670).

Tanık

(1) *teyde keçrügüli artuk kılığlı yok menin üze* "Bana karşı bir husumet olmayacak." (RKT 32/19a3).

Karahanlı dönemi Kur'an Tercümesinden tanıklanan ilgili ibare, *tey* ve *keçür-* sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır. Birleşik fiil yapısındaki ibare üzerine eklenen -(X)gli sıfat-fiil eki, kalıcı ad oluşturmaktadır. Sıfat-fiil ekleri, kalıplaşma durumunda çoğunlukla sıfat formunda kelime türetirken ilgili örnek göz önüne alındığında, biçimbirim kalıcı ad oluşturduğu görülmektedir. Türk dilinde sıfat-fiil eklerinin kalıplaşarak kalıcı ad oluşturması *yi-y-evək*, *iç-evək* ve *yat-sı* (<*yat-sıg*) kelimeleriyle bilinmektedir. RKT metninden tanıklanan cümle, Kasas Suresi'nin 28. ayetine denk gelmektedir. Bu leksikal yapı, ilgili ayet içerisinde *udvane* 'düşmanlık' (URL-2) sözcüğüne denk gelmektedir. Terim, Arapçada 'zulüm, haksızlık, düşmanlık' (Kanar, 2009: 1242) anlamlarıdır. Bu yönüyle, ilgili ibare Arapça terimin birebir karşılığı niteliğindedir. Türk dilinin Karahanlı Türkçesi döneminde görülen ibare dönem metniyle sınırlı kalmaktadır.

teyde keçürmek <*tey+de keç-(ü)r-mek* 'hakkını yememe, saçıp savurmama' (Kök, 2004: 204).

Tanık

(1) *anar yaraşı çığayka yolda buzulmuşlarka teyde keçürmegil teyde keçürmek* "Yoksullara, yolda kalmışlara hakkını ver! İsrâf edip saçıp savurma!" (TİEM 73 KÖK 208r/1-2).

Karahanlı dönemi Kur'an Tercümesinden tanıklanan ibareye bakıldığında, ifade *tey* ve *keçür-* sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Birleştirme yöntemiyle ortaya çıkan ibare, -mAk isim-fiil ekinin kalıplaşmasıyla dinî terim olarak kullanıma geçmiştir. TİEM 73'ten tanıklanan ibare, İsrâ Suresi'nin 26. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *tubezzir* 'saçıp savurma'

(URL-2) şeklindedir. Terim, bu yönüyle ilgili ibarenin birebir Türkçe karşılığı olarak görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde tanıklanan ibare, başta Harezmi Türkçesi olmak üzere diğer dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teñde keçrügüli <teñ+de keçür-(ü)gli+ler ‘haddi aşanlar, hakkı gasp edenler; savurganlar’ (Kök, 2004: 101, 204).

Tanıklar

(1) *bütünlükün senin için ol bilgenrek teñde keçrügüli* “Şüphesiz ki senin Rabbin kendi yolundan sapanları çok iyi bilir.” (TİEM 73 KÖK 106v/8).

(2) *çın teñde keçrügüli* *eriürler yekler koldaşları eriür* “Çünkü savurganlar, şeytanların dostlarıdır.” (TİEM 73 KÖK 208r/2).

TİEM 73’te tanıklanan (1) numaralı cümle içerisindeki *teñde keçrügüli* ifadesi, türetme ve birleştirme yönteminden ileri gelmektedir. TİEM 73’te tespit edilen *teñde keçür-* ‘haddini aşmak’ ifadesi, -(X)gli sıfat-fiil eki ile dinî terim hüviyetine erişmiştir. Temelde birleştirme yönteminden meydana gelen ibarenin dinî terim işlevi sıfat-fiil ekinin türetme formunda kullanımından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, ifade *teñde keçrügüli (kişiler)* şekliyle düşünüldüğünde, eksiltme yöntemine de dâhil edilebilmektedir. İlgili metinden tanıklanan ibare, Enam Suresi’nin 117. ayeti içerisinde yer almaktadır. İfade, ilgili ayet içerisinde *yedillu* ‘sapan(lar)ı’ (URL-2) kelimesine karşılık gelmektedir. Bu yönüyle, TİEM 73’ten tanıklanan ibare Arapça *yedillu* sözcüğünün birebir Türkçe karşılığı olarak görülmektedir. Terim, Karahanlı Türkçesinde tanıklanıp diğer tarihî dönemlerde tespit edilememektedir. TİEM 73’te tanıklanan (2) numaralı cümle içerisindeki *teñde keçrügüli* ifadesi ise önceki cümleden farklı bir ayetle uyumaktadır. İfade, İsrâ Suresi’nin 27. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde *mubezzirine* ‘savurganlar’ (URL-2) kelimesinin karşılığıdır. Bu yönüyle, ilgili sözcük önceki cümlede olduğu gibi Arapça terimin birebir Türkçe karşılığı olarak Karahanlı döneminde tanıklanmaktadır.

teñde keçürdeçi <teñ+de keç-(ü)r-deçi ‘aşınıya kaçan’ (Ata, 2019: 670).

Tanık

(1) *kim muñadsa artukluk tilemegüçi ap yeme teñde keçürdeçi* *bütünlükün tañrı örtgen ulaşu*

yarlıkğaın ol “Fakat kim bunlardan yemeye mecbur kalır da, başkasının hakkına tecavüz etmemek ve zaruret ölçüsünü geçmemek şartıyla yerse, ona da bir günah yoktur. Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.” (RKT 30/94a2).

RKT metninden tanıklanan ifade, birleştirme yönteminden ileri gelmektedir. Sözcüğün sahip olduğu dinî kapsam, *teñde keçür-* eylemine -dAÇI sıfat-fiil ekinin getirilmesi ve bu yapının kalıplaşmasıyla mümkün olmuştur. Birleştirme ve türetme formundan ileri gelen terimde ayrıca eksiltme yöntemi de kullanılmıştır: *teñde keçürdeçi* (kişi)>*teñde keçürdeçi*. İfade, Nahl Suresi’nin 115. ayeti içerisinde yer almaktadır. İbare, ilgili ayet içerisinde *aadin* ‘sınırı da aşmadan’ (URL-2) sözcüğüyle gösterilmektedir. Karahanlı döneminde tanıklanan *teñde keçürdeçi* ibaresi, diğer dönem metinlerinde yer almamaktadır.

teñde keçürdmeçli <teñ+de keç-(ü)r-d-meçli ‘haddi aşan, zulmeden, zorbalayan’ (Kök, 2004: 104).

Tanık

(1) *ol butlar atı birle kim muñadsa keiç kalmağlı ap yeme teñde keçürdmeçli* *senin için yazuk örtgen yarlıkğaın ol* “Başkasının hakkına tecavüz etmemek ve zaruret ölçüsünü geçmemek şartıyla yiyebilir. Çünkü senin Rabbin çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.” (TİEM 73 KÖK 110r/3).

Karahanlı dönemi Kur’an Tercümesinden tanıklanan *teñde keçürdmeçli* ibaresi, birleştirme yönteminden ileri gelse de sözcüğün dinî terim yönünü güçlendiren nokta, *teñde keçürt-* eylemi üzerine getirilen -(X)gli sıfat-fiil ekidir. İfade, ayrıca *teñde keçürdmeçli* (kişi) biçimiyle eksiltme yöntemine de sahiptir. Bu leksikal yapı, Enam Suresi’nin 145. ayeti içerisinde yer almaktadır. İbare, ilgili ayet içerisinde *aadin* ‘sınırı da aşmadan’ (URL-2) sözcüğüne denk gelmektedir. Terim, Arapça ‘haddini aşan’ (Kantar, 2009: 1220) anlamlı *ad* kelimesinin çekimli biçimidir. TİEM 73’ten tanıklanan ifade, yalnızca Karahanlı dönemine özgü dinî terim olup Türk dilinin tarihî dönemlerinde tespit edilememektedir.

teñçe <teñ+çe ‘belli bir ölçüye göre; eşit’ (Ünlü, 2004: 58).

Tanık

(1) *indürdimiz kökdin suvnu teñçe ortnat(t)ımız anı yer içinde biz anı eletmek üze anar uğan*

miş “Gökten belli bir ölçüye göre su indirdik. Onu yeryüzünde tuttuk. Her şeye gücümüz yeter. ” (TİEM 73 ÜNLÜ 249v/6).

TİEM 73 metninden tanıklanan *teñeş* ifadesine bakıldığında, *teñ* sözcüğünün +CA ekiyle genişletilerek zarf görevinde kullanıldığı görülmektedir. İsim çekim kategorisindeki +CA biçimbirimi, ‘benzetme’, ‘karşılaştırma’, ‘ölçü’ ve ‘kadar’ işlevlerinde yapım eki kategorisine sıklıkla geçiş yapmaktadır (bk. Korkmaz, 1959, 1994; Akdemir ve İsi, 2017). TİEM 73’ten tanıklanan ifade özelinde +CA biçimbirimi yapım eki rolünde ‘bir ölçüye göre, eşit’ anlamlarındaki leksikal bir birimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. TİEM 73’teki terim, Müminun Suresi’nin 18. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde Arapça *bikaderin* ‘belli ölçüde’ (URL-2; Kanar, 2009: 434) sözcüğünün karşılığıdır. Karahanlı Türkçesi içerisinde tanıklanan terim, diğer dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teñeş- <*teñ+e-ş-*> ‘denkleşmek, iki şey birbirine eşit olmak’ (Kök, 2004: 601).

Tanık

(1) *eki görühnuñ menşegi közsüz teg kulakı ağır teg körgeñ teg eşitgeñ teg teñeşürler mü menşegin* “Bu iki grubun durumu; kör ve sağır ile gören ve duyanın durumu gibidir. Bunlar hiç bir olur mu? Niçin düşünüp öğüt almıyorsunuz?” (TİEM 73 KÖK 165r/5).

Tarihî Türkçe metinlerde ilk kez Eski Uygur Türkçesinde *teñeş-* formunda tanıklanan sözcük, ‘denk olmak, (bir kişi ile) aynı konumda bulunmak; karşılaştırmak’ (Wilkens, 2021: 694) anlamlarına gelmektedir. İbare, hem dinî hem de din dışı bağlamlarda dönem metinlerinde kapsamlı örneklerle sahiptir. Karahanlı Türkçesinde ‘denkleşmek, iki şey birbirine eşit olmak’ (Kök, 2004: 601) anlamlarında tanıklanan ibare, Harezmi Türkçesinde *teñeş-* ‘denkleşmek, denkleştirmek’ (Yüce, 2014: 185) formunda belgelenip diğer dönem metinlerinde yer almamaktadır.

Sözcüğün kökenine yönelik değerlendirmelere bakıldığında, Clauson kelimeyi **teñe-* fiiline götürmektedir. Clauson’a göre, ibare *teñ* formunda olup Teleütçede *teñeş* ‘aynı yaşta, çağdaş’ anlamlarına gelmektedir (EDPT, 1972: 526). İbareye dair kapsamlı bir değerlendirme Erdal (1991) tarafından yapılmıştır. Erdal, kelimeyi ‘eşit olmak, gibi olmak’ anlamlarında *teñ+e-*

açılımıyla vermektedir. Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan *teñe-* sözcüğü, eylem formunda (*teñeş-*) kullanılmakla birlikte, *teñeşülik* ve *teñeşi* şeklinde isim formunda da görülmektedir (OTWF, 1991: 415, 417, 424). Verilen açıklamalar tanıklığında, *teñeş-* sözcüğü *teñ+e-ş-* morfolojik açılımına sahiptir.

TİEM 73’ten tanıklanan metin, Hud Suresi’nin 24. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde Arapça *yesteviyani* ‘ikisi eşit’ (URL-2) kelimesini karşılamaktadır. Terim, Arapça *yesteviyani* ‘ikisi eşit’ sözcüğünün leksikal dengidir. Kelime, Arapça *istiva* ‘eşit olmak’ (Kanar, 2009: 189) eyleminin çekimli formudur.

teñeşmek <*teñ+e-ş-mek*> ‘denklik, karşılık, kısas’ (Kök, 2004: 80).

Tanık

(1) *bitidimiz anlar üze anı içinde kim etöz etöz birle köş köş birle burun burun birle kulak kulak birle tiş tiş kart başka teñeşmek* “Biz, onların üzerine Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralamalarda kısas vardır, diye yazdık.” (TİEM 73 KÖK 86r/2).

TİEM 73’ten tanıklanan ibare, *teñeş-* fiili üzerine gelen -mAk isim-fiil ekinin kalıplaşmasından ileri gelmektedir. İlgili metin, Maide Suresi’nin 45. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde Arapça *kısas* ‘kısas, ödeşme, kısas cezası’ (URL-2; Kanar, 2009: 1409) sözcüğünü karşılamaktadır. Türk dilinin terim oluşturma yöntemlerinden türetme tekniğiyle ortaya konan sözcük, diğer dönem metinlerinde tanıklanamamaktadır.

teñeşil- <*teñ+e-ş(i)-*> ‘denlemek, eşit görmek; takdir edilmek’ (Ünlü, 2004: 676).

Tanık

(1) *akturdımız yerke akar yullar kaldı sun yaraşı üze <ı> teñeşildi* “Yeryüzünü pınar pınar fişkirttik. Derken sular takdir edilmiş bir iş için birleşti.” (TİEM 73 ÜNLÜ 390v/3).

Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelelerinden TİEM 73 metninden tanıklanan *teñeşil-* ifadesi, *teñ+e-ş(i)-* morfolojik açılımında da görüldüğü üzere, türetme yöntemiyle oluşturulmuş dinî bir terimdir. TİEM 73’ten alınan ibare, Kamer Suresi’nin 12. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde Arapça *kuadir(a)* ‘takdir edilmiş’

(URL-2) sözcüğünü karşılamaktadır. Terim, Türk dilinin Karahanlı Türkçesi dönemine özgü olup diğer dönem metinlerinde tanıklanamamaktadır.

tepeştür- <tey+e-ş-tür- 'denk getirmek, denkleştirmek, eşitlemek; bedel olarak vermek' (Ata, 2019: 670).

Tanıklar

(1) *anlar kim tandılar belal kılurlar anı bir yıl haram kılurlar anı bir yıl tepeştürseler anı sanını kim haram kıldı* "Onlar, Allah'ın haram kıldığı aylara denk getirmek için bu ertelemeyi bir yıl helal sayıp bir yıl sonra haram görmektedir." (RKT 29/28b1).

(2) *eger tepeştürse sen tegme tepeştürmek alınmağay andın* "Eğer, (bütün varlığını) fidyeye olarak verse de ondan kabul edilmez." (TİEM 73 KÖK 101v/5).

Karahanlı dönemi Türkçe Kur'an Tercümelelerinden tanıklanan *tepeştür-* eylemi, *tey+e-ş-tür-* morfolojik açılımı temelinde türetme yöntemiyle ortaya konmuştur. (1) numaralı cümle, Tevbe Suresi'nin 37. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde *liyuvatin* 'denk gelsin diye' (URL-2) sözcüğünü karşılamaktadır. (2) numaralı cümle ise Enam Suresi'nin 70. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *adlin* 'fidyeyi, bedeli vermek' (URL-2) sözcüğünü karşılamaktadır. Bu yönüyle sözcük, hem RKT hem de TİEM 73 metinlerinde bağlam gereği farklı anlamlara sahiptir. Türk dilinin Karahanlı Türkçesi döneminde belgelenen ibare, yapılan taramalar neticesinde diğer dönem metinlerinde tanıklanamamaktadır.

tepeştürmek <tey+e-ş-tür-mek 'farz olarak tayin edilme; belirlenmiş' (Kök, 2004: 139).

Tanıklar

(1) *yol oğlanları tepeştürmek tanrıdan tanrı bilgen turur bütün işlig* "(Allah yoluna ve) yol oğluna aittir. Allah, her şeyi bilendir." (TİEM 73 KÖK 145r/4).

TİEM 73 metninden tanıklanan ifade, *tey+e-ş-tür-mek* morfolojik açılımı temelinde türetme yöntemiyle ortaya konmuştur. -mAk isim-fiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelen *tepeştürmek* formu dinî terim hüviyetindedir. TİEM 73 metindeki ilgili cümle, Tevbe Suresi'nin 60. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *farideten* 'bir farz olarak' (URL-2)

ibaresine karşılık türetilmiştir. Arapça kelime, *farıda* 'farz' sözcüğünün çekimlenmiş formu olarak kullanıma sahiptir. Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanan ifade, diğer dönem metinlerinde yer almamaktadır.

tepeşmek <tey+i-ş-mek 'kıyas, karşılık' (Kök, 2004: 19).

Tanıklar

(1) *ay anlar kim kertgündiler bitildi siler üzge tüzlük tepeşmek* "Ey iman edenler! (Öldürülmelerde) size kıyas yazıldı." (TİEM 73 KÖK 20v/9).

TİEM 73 metninden tanıklanan ifade, *tey+i-ş-mek* morfolojik açılımı temelinde türetme yöntemiyle ortaya konmuştur. İbare, -mAk isim-fiil ekinin kalıplaşmasıyla dinî terim hüviyetine ulaşmıştır. TİEM 73 metninden alınan cümle, Bakara Suresi'nin 178. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *kıyasu* 'kıyas, karşılık' (URL-2; Kanar, 2009: 1409) sözcüğüne karşılık ortaya konmaktadır. Terim, Karahanlı Türkçesi dönemine özgü olup diğer dönem metinlerinde yer almamaktadır.

teyle- <tey+le- 'bir ve aynı hâle gelmek; takdir ve tayin etmek' (Ata, 2019: 670-671).

Tanıklar

(1) *anlar kim tandı hilaf kıldılar yalawaçka eger teyleledi olar birle yer yeme kızlemezler tayrika sözni* "(Nankörlük edip) Resul'e karşı çıkanlar, o gün yerle bir olmayı isterler ve Allah'tan hiçbir sözü gizleyemezler." (RKT 26/17b2).

(2) *yeme ayka teyledimiz tüşgü yerler ançaka teyi yandı ol eğilmiş hurma butaka teg* "Ayın dolaşımı için konak yerleri tayin ettik. Sonunda o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur." (RKT 34/6b3).

(3) *ol ol idi kim kıldı künni yarutğan aynı yarukluk teyledi tüşnekler bilse siler yıllar sanını sakışını* "Allah, güneşi parlak bir ışık kaynağı, ayı ise bir nur yapan, yılların sayısını ve vakitlerin hesabını bilmeniz için aya menziller takdir edendir" (TİEM 73 KÖK 153v/1).

Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelelerinden tanıklanan *teyle-* ifadesine bakıldığında, sözcük *tey+le-* (EDPT, 1972: 521; OTWF, 1991: 447) morfolojik açılımı temelinde türetme yöntemiyle meydana getirilmiştir. Türk

Araştırma makalesi

dilinde ilk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan ifade, ‘denemek, sınamak, tahmin etmek, dengelemek, düşünmek, düşünüp taşınmak; ölçmek, tartmak, hesap etmek; eleştirmek; karşılaştırmak’ (Wilkens, 2021: 695) anlamlarına gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinde çok anlamlılığa sahip ibare, Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘denkleştirmek, denk duruma getirmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 868) şeklinde temel anlamlarla görülmektedir. Terim, dinî manada Harezmi Türkçesinde ‘denkleme, denk hâle getirmek, karşılaştırmak, ölçmek’ (KE Dizin, 1997: 622; MKT Dizin, 2019: 53) anlamlarını taşımaktadır. Zikredilen dönemler dışında tanıklanamayan ifade, Türkçe Kur’an Tercümelelerinde bağlam gereği farklı anlamlarla kullanıma sahiptir. İbarenin sahip olduğu anlamlara cümle düzeyinde bakıldığında, (1) numaralı tanık Nisa Suresi’nin 42. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde *tusevva* ‘... ile bir olmak’ (URL-2; Kanar, 2009: 539) sözcüğünün karşılığı olarak kullanıma sahiptir. Sözcük, Arapça *tusevva* ‘hâk ile yeksan olmak’ (Kanar, 2009: 539) kelimesinin çekimlenmiş formudur. Terim bu yönüyle, ‘bir ve aynı hâle gelmek’ anlamını taşımaktadır. (2) numaralı tanık, Yasin Suresi’nin 39. ayetini karşılamaktadır. İbare, ilgili ayet içerisinde Arapça *kaddernahu* ‘tayin etmek’ (URL-2) sözcüğüne denk gelmektedir. Son olarak (3) numaralı tanık incelendiğinde, ifade Yunus Suresi’nin 5. ayetini karşılamaktadır. İbare, ilgili ayet içerisinde Arapça *kadderahu* ‘düzenleyen, tayin eden’ (URL-2) karşılığına sahiptir. Terim, bu yönüyle ‘tayin etmek’ anlamındadır. Verilen açıklamalar temelinde Türk dilinin Budist ve İslamî Türkçe dönemlerine özgü olan *teyle-* eylemi, Kıpçak Türkçesinden itibaren kullanımdan düşmektedir.

teylemek <*tey+le-mek* ‘takdir ve tayin edilme’ (Ata, 2019: 89; Ünlü, 2004: 142).

Tanıklar

(1) *kün yoryyur amrulğu yerke anar ol teylemek küsüş bilgen* “Güneş, kendi yolunda akıp gitmektedir. Bu, her şeyi hakkıyla bilen Allah’ın takdir ve tayinidir.” (RKT 34/6b2).

(2) *kün yoryyur amrulğu yerinke ol turur küsüş bilgen idiniñ teylemeki* “Güneş, kendi yolunda akıp gitmektedir. Bu, her şeyi hakkıyla bilen Allah’ın takdir ve tayinidir.” (TİEM 73 ÜNLÜ 322v/6).

Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelelerinden tanıklanan *teylemek* ifadesi, *tey+le-mek* morfolojik açılımı temelinde türetme yöntemiyle

ortaya konmuştur. -mAk isim-fiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelen ibare, hem RKT hem de TİEM 73 metninde ‘takdir ve tayin edilme’ anlamlarına gelmektedir. İlgili cümleler, Yasin Suresi’nin 38. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *takdiru* ‘takdiri’ (URL-2) sözcüğünün karşılığıdır. Kelime, Arapça *kadr* ‘takdir etmek’ (Kanar, 2009: 1393) sözcüğünün çekimlenmiş formudur. Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelelerinde tanıklanan ibare, diğer dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teylemiş <*tey+le-l-miş* ‘belirli, tayin edilmiş, kararlaştırılmış’ (Kök, 2004: 68).

Tanık

(1) *aydı algay ok men seniñ kullarıñdan üliş teylemiş kesilmiş* “(Allah onu lanetledi. Şeytan: And olsun ki) senin kullarından farz olarak alacağım.” dedi.” (TİEM 73 KÖK 72v/4).

TİEM 73 metninden tanıklanan ifade, *tey+le-l-miş* morfolojik açılımı temelinde türetme yöntemiyle ortaya konmuştur. -mİş sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasından ileri gelen terim, ‘belirli, tayin edilmiş’ anlamındadır. İlgili cümle, Nisa Suresi’nin 118. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *mefrudan* ‘belirli’ (URL-2) sözcüğünün karşılığıdır. İbare, Karahanlı Türkçesi dönemine özgü olup diğer dönem metinlerinde tanıklanamamaktadır.

teylenmiş <*tey+le-n-miş* ‘belirli, tayin edilmiş, kararlaştırılmış’ (Ata, 2019: 671).

Tanıklar

(1) *yvratı anı tanrı aydı bütünlükün tuğay men kullarıñdan üliş teylenmiş* “Allah, şeytanı lanetleyip uzaklaştırdı. Şeytan da “And olsun ki senin kullarından belirli bir pay alacağım.” dedi.” (RKT 26/80b2).

(2) *tanrı yarlığı hüküm kalmak teylenmiş turur* “Allah’ın emri, kesinleşmiş bir hükümdür.” (TİEM 73 ÜNLÜ 307r/8).

Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelelerinden RKT ve TİEM 73 metinlerinden tanıklanan *teylen-* ifadesi, *tey+le-n-miş* morfolojik açılımı tanıklığında türetme formunda ortaya konmuştur. (1) numaralı cümle, Nisa Suresi’nin 118. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *mefrudan* ‘belirli’ (URL-2) karşılığına sahiptir. Terim, *farrd* ‘farz’ (Kanar, 2009:

Araştırma makalesi

1352) sözcüğünün mastar formunu temsil etmektedir. (2) numaralı cümlede terim, Ahzab Suresi'nin 38. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde Arapça *makdura~mekduran* 'takdir edilmiş' (URL-2) sözcüğünün karşılığındadır. Terim, bu yönüyle Karahanlı Türkçesine özgü dinî bir terim olarak diğer dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teñlig→**teñlik**<*teñ+lik* 'buna benzer, bir ölçüye göre, eşit, denk' (Ata, 2019: 671, Ünlü, 2004: 180).

Tanıklar

(1) *aydılar anlar kim tandılar nek yolçayın mu sizni er üze haber berrir sizke kaçan tarılsa siz munça teñlik (teñlig) tarılmak sizler yanı törütme içinde* "Yine inkâr edenler şöyle dediler: Çürüyüp ufalandıktan sonra sizin yeniden diriltileceğinizi söyleyen bir adamı size gösterelim mi?" (RKT 33/31b3).

(2) *ol kim indürdi kökdin suvnu teñlig tirgürdimiz anı birle ölüğ kentni mundağok çıkarılır siler* "Allah, gökten suyu belli bir ölçüye göre (yağmur) olarak indirendir. Biz, onunla ölü toprağı canlandırdık. İşte siz de böyle diriltileceksiniz." (TIEM 73 ÜNLÜ 358v/8).

Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelerinden tanıklanan ifadeler, nâşirler tarafından farklı okunmuştur. RKT metninde *teñlik* formunda okunan kelime, TIEM 73'te *teñlig* şeklindedir. İfadenin doğru okunuşu, Eski Uygur Türkçesinden hareketle net bir şekilde görülmektedir. İbare, Eski Uygur Türkçesinde *teñlig* '-ya eşit; eşit, denk; bunun gibi, öyle' (Wilkens, 2021: 695) anlamlarında tanıklanmaktadır. RKT metni¹² çoğu araştırmacıya göre Harezmi Türkçesini içine alan zaman diliminde ortaya konduğundan dönemin en yaygın ses değişikliği olan ötümsüzleşme ses olayıyla birçok kelimenin /-g/ formundan /-k/ şekline geçişi *teñlig*>*teñlik* ibaresi özelinde de görülmektedir. Bu yönüyle, ilgili kelimedede bir okuma hatasından ziyade, hem Karahanlı hem de Harezmi Türkçesini yansıtan ses özelliklerinin birlikte temsili söz konusudur.

İfadenin ilgili dönemde tercüme edilen Kur'an metinlerindeki karşılıklarına bakıldığında, (1) numaralı cümle Sebe Suresi'nin 7. ayetine denk

gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde net olarak tespit edilmeyip *işa muzzakıttum kulle mumezzekin innemum* 'Çürüyüp, lime lime parçalandığınız zaman' (URL-2) ibaresinde yer almaktadır. (2) numaralı cümle, Zuhuf Suresi'nin 11. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet kapsamında Arapça *bikaderin* 'bir ölçü ile' (URL-2) sözcüğüne karşılık olarak kullanılmaktadır.

Türk dilinin Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde hem dinî hem de din dışı bağlamlarda kullanılan kelime, Türk dilinin diğer dönem metinlerinde de tanıklanmaktadır. İfade, Harezmi Türkçesinde *teñlik* 'kadar, eşitlik, denk, aynı' (KE Dizin, 1997: 622) formunda olmakla birlikte, Oğuzca etkilerden kaynaklı söz başı ötümlüleşmesiyle *deñlik* 'eşitlik' (ME, 2014: 113) şekliyle de tanıklanmaktadır. İfade, Çağatay Türkçesinde *teñlik~tinklik~tinlik* 'denklik' (Ünlü, 2013: 1110) formlarında tespit edilmektedir. Tarihî Batı Türkçesinde tespit edilemeyen kelime, Türkiye Türkçesinde 'denk olma durumu, eşitlik, müsavat, akreditasyon' (Türkçe Sözlük, 2005: 502) anlamlarında *denklik* sözcüğüyle görülmektedir. Bu yönüyle, Eski Türkçeden günümüze hem dinî hem de din dışı bağlamlarda kullanılan kelime, kullanım sıklığı yoğun bir ifadedir.

2.2. Birleştirme Yöntemiyle Oluşturulmuş Dinî Terimler

Birleştirme, sözcüklerin birleştirilmesi sonucu yeni kelimelerin ortaya çıkmasını sağlayan söz yapım yöntemlerinden biridir. Dilbilimde sıklıkla iki sözcüğün bir arada bir kavramı karşılması, o kavramın tek sözcükle ifade edilemediği durumlarda görülmektedir (Zülfikar, 1991: 165; Karaman, 2009: 52). Birleştirme yöntemi, genellikle bir süreç içinde bazen anlık oluşum, bazen de öbeklerin sözlükselleşmesi yoluyla belirmektedir (Çürük, 2017: 5). Bu yöntemde bileşenler önceden ayrı anlam taşıyan birleşmeleri neticesinde tek bir kavramı karşılayacak şekilde kaynaşmaktadır. Özetle, ortaya konan sözcük yeni bir sözlük birim oluşturması ve anlam bütünlüğü sağlaması bakımından tek bir dil unsuru olarak vazife görmektedir (Turan, 2025: 174). Verilen açıklamalar temelinde, Orhon Türkçesi döneminden itibaren görülen birleştirme, Türk dilinin dinî metinlerinde yoğun kullanıma sahiptir.

¹² Konuyla ilgili detaylı okumalar için bk. Mingana, 1915, 1934; İnan, 1952; Eckmann, 1976; Tekin, 1992.

Araştırma makalesi

Eski Uygur Türkçesinin öğretici kitaplarında *bar etöz* ‘var olma bedeni’ (Wilkens, 2021: 142), *ed tavar* ‘mal mülk’ (Wilkens, 2021: 95), *biğün b(e)lgürt* ‘büyülü şekilde belirtmek’ (Wilkens, 2021: 212), *lev aş* ‘yemek, yiyecek, gıda maddeleri’ (Wilkens, 2021:543) vb. örneklerde görülen birleştirme yöntemi, İslamî terimler için de kullanılmıştır.

teñ bol- <*teñ bol-* ‘eşit, aynı olmak’ (Eckmann, 1976: 284; Ata, 2019: 669).

Tanıık

(1) *teñ bolmaz iki derya bu süciğ tatlığ* ‘İki deniz, bu tatlı suyla eşit değildir.’ (RKT 33/72a2).

RKT metninden tanııklan *teñ bol-* ibaresi, *teñ* ‘denk, eşit’ ve *bol-* ‘olmak, bulunmak’ anlamlı sözcüklerin birleşiminden ileri gelmektedir. İlgili cümle, Fatır Suresi’nin 12. ayetine denk gelmektedir. İfade, zikredilen ayet içerisinde *yestevi* ‘eşit’ (URL-2) sözcüğüne karşılık ortaya konmuştur. Aynı form ve anlama sahip sözcüklerin birleşerek tek bir kavramı karşıladığı bu yapılar, Ata’ya göre Arapça *istiva* ve Farsça *yeksan şoden* (2019: 669) terimlerine karşılık kullanılmaktadır. Eckmann, zikredilen araştırmacıdan farklı olarak ibarenin Arapça *samiya* ve Farsça *yaksan şudan* ‘eşit olmak, denk düşmek’ (1976: 284) yapılarına denk düştüğünü ifade etmektedir. Arapça sözlüklere bakıldığında, Ata’nın gösterdiği *istiva* ‘eşit olmak’ (Kanar, 2009: 189) formunun *teñ bol-* ‘denk ve eşit olmak’ terimine uygun düştüğü anlaşılmaktadır. Birleşik fiil formundaki *teñ bol-* ibaresi, bu yönüyle İslamî terim yapısında kullanımına sahiptir. İbare, Harezmi dönemi metinlerinde *teñ bol-* ‘eşit olmak, müsavi olmak’ (MKT Dizin, 2019: 529; Sağol, 1993: 927; Borovkov, 2002: 261; Üşenmez, 2010: 596) karşılıklarında kullanıma sahip olup Türk dilinin diğer tarihî evrelerinde tanııklanmamaktadır.

teñ tuş ‘eş, eşit, benzer, ortak; uygun’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 869; Kök, 2004: 601; Ata, 2019: 670).

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Uygur Türkçesinde ilk kez tanııklan *teñ tuş* ibaresi ‘eş değer’ (Wilkens, 2021: 674) anlamına gelmektedir. Birleştirme yöntemiyle eş anlamlı formdaki *teñ* ve *tuş* sözcüklerinin birleşiminden ileri gelen ibare, İslamî Türkçe metinlerde de kullanıma sahiptir.

Tanııklar

(1) *tañrka teñ tuş aştısalar anıñ yolından* ‘Yolundan çıkarmak için Allah’a eşler uydurdular.’ (TİEM 73 KÖK 190v/4).

(2) *andın teñ tuş ap y(è)me anlar yari berilmezler* ‘Ona ortak koşmalar bile onlara yardım edilmez.’ (TİEM 73 KÖK 6v/2).

Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelelerinden tanııklan ibarelere bakıldığında, (1) numaralı cümle İbrahim Suresi’nin 30. ayetine karşılık gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde *endaden* ‘eşler’ (URL-2) kelimesinin karşılığı olarak tanııklanmaktadır. (2) numaralı cümle Bakara Suresi’nin 48. ayetine karşılık gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde *adlun* ‘fidye’ (URL-2) sözcüğünün dengidir. Bu yönüyle, TİEM 73 metninden tanııklan *teñ tuş* ibaresinin genel görünümüne bakıldığında, ifadenin ‘Allah’tan başka ilah olduğuna inanma’ ve ‘Allah’tan başka ilaha tapınma’ durumunu yansıttığı anlaşılmaktadır. Terim, tam olarak Arapça *şirke* sözcüğüne yakın durmaktadır. *Şirke*, ‘ortaklık’, ‘ortak olmak’, ‘pay, hisse’ anlamında olup genel manada ‘yaratılmış varlıklardan birisini Allah’a denk tutma’ demektir (Korkmazgöz, 2020: 74).

İbare, Harezmi dönemi Türkçe Kur’an Tercümelelerinde de yer almaktadır. İlgili tercümede *taki kişilerin kim erseyi kim tutunur tañrıdan bisre teñ tuşlar sewerler anı tañrıyı sevmiş teg* ‘Ayrıca, bu kişiler ki Tanrıdan başka bir kişiyi benimseyerek onu Allah’ı sever gibi sevmektedirler.’ (Sağol, 1993: 927) cümlesinden hareketle, ibarenin ‘ortak (koşma)’ anlamı mevcuttur. Bu doğrultuda, sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki formundan yapılan anlam aktarımıyla Kur’an Tercümelelerinde kullanımlara sahip olduğu anlaşılmaktadır.

teñ tuş ay~teñ tuş ayt- ‘ortak koşmak’ (Kök, 2004: 89).

Tanııklar

(1) *yana anlar kim tandılar idileriñe teñ tuş ayurlar* ‘Yine onlar ki inkâr ettiler ve Rablerine ortak koştular.’ (TİEM 73 KÖK 95v/3).

(2) *anlar idileriñe teñ tuş ayturlar* ‘Onlar, Rablerine ortak koştular.’ (TİEM 73 KÖK 110v/5).

TİEM 73 metninden tanııklan ilgili ibare, *teñ*, *tuş*, *ay-* ve *ayt-* eylemlerinin birleş-

tirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Türkçe Kur'an Tercümesinden tanıklanan *teñ tuş* ifadesine *ay-* 'söylemek' ve *ayt-* 'söylemek, ifade etmek' kelimelerinin eklenmesiyle ibare, isim kategorisinden fiil kategorisine geçiş yaşamıştır. TİEM 73 metninden tespit edilen (1) numaralı cümle, Nisa Suresi'nin 116. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayet içerisinde *yüşrake* 'ortak koşulmasını' (URL-2) karşılığındadır. (2) numaralı cümle ise Lokman Suresi'nin 13. ayetinde karşılığa sahiptir. Terim, ilgili ayette *tüşrike* 'ortak koşma' (URL-2) kelimesinin karşılığında kullanıma sahiptir. İbare, bu yönüyle Arapça *işrāk* 'ortak koşmak; ortak etmek' (Kantar, 2009: 209) terimine karşılık gelmektedir. Verilen açıklamalardan hareketle, ilgili ifade Arapça formun birebir tercümesi olarak *birleştirme* formunda ortaya konmuştur. Terim, sadece Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelerinde tanıklanıp diğer dönem metinlerinde yer almamaktadır.

teñ tuş kıl- 'ortak koşmak, inkâr etmek' (Ata, 2019: 670).

Tanıklar

(1) *kızur sizler anjar teñ tuşlar, ol 'âlemlüğlar idisi turur* "Sizler, ona ortak koşarsınız. Allah, âlemlerin Rabbidir." (RKT 35/76a1).

RKT metninden tanıklanan ilgili ibare, *teñ, tuş* ve *kız-* ifadelerinin birleşiminden ileri gelmektedir. RKT metninde 'eş, ortak' anlamına gelen *teñ tuş* sözcüğü, *kız-* eylemiyle bir arada kullanılarak eylem kategorisine geçiş yapmaktadır. RKT metni içerisinde tanıklanan cümle, Fussilet Suresinin 9. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayette *letekfürüne* 'inkâr ediyorsunuz?' (URL-2) karşılığındadır. Terim, genel manada Arapça *işrāk* 'ortak koşmak; ortak etmek' (Kantar, 2009: 209) ifadesine karşılık gelmektedir. Bu yönüyle, RKT metninden tespit edilen ve Kur'an- Kerim'de de karşılığı gösterilen dinî terim, Arapça formun birebir Türkçe çevirisi olarak görülmektedir. İbare, sadece Karahanlı Türkçesi dönemine özgü olsa da ibarenin bir varyantı olarak *teñ kız-* 'denk ve eşit tutmak' (Sağol, 1993: 105) formu Harezmi Türkçesi döneminde tanıklanmaktadır.

teñde keç- <*teñ+de keç-* 'kusur işlemek, kötü hareket etmede aşırıya kaçmak, haddini aşmak' (Ata, 2019: 669).

Tanıklar

(1) *kışilerke nerselerini teñde keçmeñler* "İnsanların mallarını ve haklarını eksik vermeyiniz." (TİEM 73 ÜNLÜ 272r/5).

(2) *aydımız anlarke teñde keçmeñler* "Onlara, haddinizi aşmayın diye söyledik." (TİEM 73 KÖK 76v/3).

(3) *ey meniñ kullarım anlar kim teñde keçtiler* "Ey benim kullarım, onlar ki hadlerini aştılar." (RKT 35/9a1).

Türkçe Kur'an Tercümelerinden tanıklanan örneklere bakıldığında, 'haddini aşmak, kusur işlemek' anlamında kullanılan en yaygın ifade *teñde keç-* ibaresidir. Birleştirme yöntemiyle *teñ* ve *keç-* 'geçmek' sözcüklerinin birleşiminden ortaya çıkan ifadede asıl anlam, *teñ* sözcüğünün Çince'den Türk diline aktarılan 'ölçü, sınır' anlamından ileri gelmektedir. Kelime üzerine gelen bulunma eki +DA, *keç-* 'geçmek' fiilinin istemi durumundadır. Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelerindeki cümlelerden hareketle, (1) numaralı cümle Şuara Suresi'nin 183. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayette *tebbas* 'kısmayın!' (URL-2) ibaresinin karşılığıdır. (2) numaralı cümle, Nisa Suresi'nin 154. ayetine denk gelmektedir. İbare, zikredilen ayette *tea'du* 'çiğnemeyin, haddinizi aşmayın!' (URL-2) şeklindedir. (3) numaralı cümle, Zümer Suresi'nin 53. ayetiyle uygunluk göstermektedir. Terim, *esrafu* 'aşırı giden' (URL-2) şeklindedir. Terim için ayrıca Arapçada *tagy* 'haddini aşmak' (Kantar, 2009: 1104), *tugyân* 'azgınlık etmek, haddini aşmak' (Kantar, 2009: 1104), *aten* 'haddini aşmak' (Kantar, 2009: 1233), *adâ* 'zulmetmek, haddini aşmak' (Kantar, 2009: 1233), *adv* 'zulmetmek, haddini aşmak' (Kantar, 2009: 1241), *idvân* 'zulmetmek, haddini aşmak' (Kantar, 2009: 1242) ve *udvân* 'zulmetmek, haddini aşmak' (Kantar, 2009: 1242) kelimeleri de örnek verilebilmektedir. Kur'an Tercümelerinde yalnızca Karahanlı döneminde görülen ibare, diğer dönem metinlerinde tanıklanamayıp çoğunlukla 'haddi aşmak' ifadesiyle verilmektedir (Har. *haddın keç-* 'haddini aşmak, aşırı gitmek'¹³).

teñde keçür- <*teñ+de keç-(ü)r-* 'haddi aşmak, zorbalamak' (Kök, 2004: 20).

¹³ bk. Sağol, 1993: 638.

Tanıklar

(1) *tokuşurlar silerini birle teñde keçürmeñler* “Sizler ile savaşılır. Haddinizi ve sınırınızı aşmayın!” (TİEM 73 KÖK 22v/7).

(2) *anar yaraşı çığayka yolda buzulmuşlarka teñde keçürmeñil* “Zavallı ve yoldan çıkmışlar haddinizi aşmayın!” (TİEM 73 KÖK 208r/1).

TİEM 73'ten tanımlanan ibare, *teñ* ve *keçür*- sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Dönem metinlerinde ‘geçirmek, öldürmek, bağışlamak, affetmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 698, 699) anlamlarına sahip *keçür*- fiili bulunma ekiyle kullanılıp dinî terim meydana getirmiştir. (1) numaralı cümle, Bakara Suresi'nin 190. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayette *tea'tedu* ‘aşırı gitmeyin!’ (URL-2) şeklindedir. (2) numaralı cümle ise İsrâ Suresi'nin 26. ayetinin karşılığıdır. Terim, ilgili ayet içerisinde *tubezzür* ‘saçıp savurma!’ (URL-2) ibaresine karşılık gelmektedir. İfade, bu yönüyle Arapçada ‘haddi aşmak, sınırı geçmek; zorbalamak’ anlamlarını karşılayan ibarelerle yakın anlam içerisindedir. Birleştirme yönteminden ileri gelen *teñde keçür*-ifadesi, Karahanlı dönemi metinlerinde yer alıp diğer dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teñdin keç- <*teñ+din keç-* ‘haddini aşmak, aşırıya kaçmak, zorbalamak’ (Kök, 2004: 154).

Tanıklar

(1) *anıñ çerigi artaklık tileyü teñdin keçe kaçan yet(t)i erse anar ğark bolmak aydı* “(Firavun) da askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihayet boğulmak üzere iken” (TİEM 73 KÖK 161r/8).

TİEM 73 metninden tanımlanan ilgili ibare, *teñ* ve *keç-* sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Birleşik fiil formundaki *teñ keç-* ibaresi, istem olarak +DİN ayrılma ekiyle kullanılmıştır. İfade, bu yönüyle ‘hadden geçmek’ anlamına sahip olsa da ibare tam olarak ‘haddini aşmak, aşırıya kaçmak’ anlamını yansıtmaktadır. TİEM 73 metninden tanımlanan cümle, Yunus Suresi'nin 90. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayette *ve adven* ‘ve düşmanlıkla’ (URL-2) şeklindedir. Bu yönüyle, *teñdin keç-* ifadesinin Arapça *adva* sözcüğüne denk geldiği anlaşılmaktadır. Kelime, Arapça *adv* ‘zulmetmek, haddini aşmak’ (Kanar, 2009: 1241) ifadesinin çekimli formu durumundadır. Bu yönüyle, kelimenin tarihî dönemlerdeki kullanımı göz önüne alındığında ifadenin Karahanlı Türkçesi

dönemine özgü olduğu; sözcüğün diğer tarihî dönem metinlerinde tanımlanamadığı söylenebilmektedir.

teñdin keç(ü)r- <*teñ+din keç-(ü)r-* ‘aşırıya kaçmak, ölçüyü kaçtırmak’ (Kök, 2004: 57).

Tanıklar

(1) *kim kalsa anı teñdin keçrü küç kálu barayna kigürgey miş anı otka* “Kim haddi aşarak ve haksızlığa saparak yasaklanan bu fiilleri işlerse, şunu bilsin ki, biz onu pek yakında o müthiş cehennem ateşine sokacağız.” (TİEM 73 KÖK 62r/6).

Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelelerinden TİEM 73'te tanımlanan ibare, birleştirme yönteminden ileri gelmektedir. *teñ* ve *keç(ü)r-* ifadelerinin birleşiminden oluşan birleşik fiil yapısında istem olarak bulunma eki +DA tercih edilmiştir. İbare, önceki madde başlarında olduğu gibi ‘haddini aşmak, aşırıya kaçmak’ anlamlarına gelmektedir. TİEM 73'ten tanımlanan cümle, Nisa Suresi'nin 30. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayet içerisinde *udvanen* ‘düşmanlık ile’ (URL-2) sözcüğünün birebir karşılığı olarak görülmektedir. Bu yönüyle, *teñde keçrü* ifadesi Arapça *udvanen* ‘düşmanlık ile’ (Kanar, 2009: 1242) kelimesine denk gelmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde tanımlanan ibare, diğer tarihî dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teñeşig~teñeşik <*teñ+e-ş+i ök* ‘eş, ortak, denk, misli (ile), aynı ölçüde’ (Ata, 2019: 85, 670; Kök, 2004: 21, 601).

Tanıklar

(1) *ançada fermānladıñız bizke tansa miş tañrıka ételim anar teñeşikler* “Allah'ı inkâr etmemiz ve O'na ortaklar koşmamız için bize baskı üstüne baskı yapıyordunuz, diyecekler.” (RKT 33/50b2).

(2) *ağırhğ ay ağırhğ ay birle ağırhğ aylar tüz teñeşig kim teñdin keçe siler üze teñdin keçinler anıñ üze* “Haram ay, haram aya karşılıktır. Hüretler de karşılıklıdır. Kim, size saldırırsa siz de onlara aynı şekilde karşılık verin.” (TİEM 73 KÖK 23r/4).

Karahanlı dönemi Türkçe Kur'an Tercümelelerinde ‘eş, ortak, denk’ anlamlarında tanımlanan ifadeler, görüldüğü üzere *teñeşig~teñeşik* sözcükleridir. Her iki ifade de *teñ+e-ş-* formuna gitse de ilgili ibarelerin söz sonunda /-k/ ya da /-g/ okunacağını gösteren özel bir işaret Arap

alfabesinde bulunmadığından ortaya *teşişig~teşişik* kelimeleri çıkmaktadır. Konuyla alakalı kapsamlı bir değerlendirme, Erdal (1991) tarafından yapılsa da net bir görüş söz konusu değildir. Erdal'a göre, hem -(X)g hem de -Ok biçimbirimi, geçişsiz fiiller üzerine gelen yapım ekidir. Ünlü ve ünsüz fonemler temelinde her iki oluşum hakkında ayrımlar olsa da net bir ölçüt mevcut değildir. Tarihî dönemlerde Mani ve Brāhmī yazısı her ne kadar /k/ ve /g/ arasında ayrımlar yapsa da Arap alfabesinde bu durum sadece kalınlık-incelik noktasında fikirler vermektedir (OTWF, 1991: 173, 174). Bu yönüyle, verilen açıklamalar temelinde sözcüğün söz sonunda /-k/ ya da /-g/ okunuşu üzerine standart bir kural elde bulunmamaktadır. Kelimelerin okunuşu ve kökeni üzerine farklı bir yaklaşım Ata (2019) tarafından yapılmıştır. Ata'ya göre, RKT metninde 'eş, ortak, denk' anlamlarında *ataşık* ve *teşişik* ifadeleri kullanılmaktadır. Her iki sözcükteki -Ik eki, Ata tarafından 'yelik 3. tekil şahıs eki üzerine gelmiş *ok-ök* pekiştirme edatı' olarak gösterilmiştir:

ataşık <at+taş+ı ok ve *teşişik* <teş+eş+i ök.

İlgili ibareler hakkında kapsamlı değerlendirme ortaya koyan Ata'nın görüşlerinden hareketle, aralarında net bir ayırım yapılamayan söz sonu /-k/ ve /-g/ okunuşu mevzuu temelinde ilerlendiğinde ortaya *teşişig* ya da *teşişik* formları çıkmaktadır. Dönem metinlerinde kullanılan alfabelerin yetersizliğinden ileri gelen bu durumu geçici de olsa çözüme ulaştırmanın yolu, Ata (2019) tarafından belirtilen okuyuş ve köken önerisini göz önüne almaktadır. Bu sebeple, TIEM 73'te *teşişig* ve RKT metninde *teşişik* olarak gösterilen sözcüklerin *teşişik* <teş+eş+i ök olarak düşünülmesi şimdilik daha makuldür.

RKT metninden tanıklanan (1) numaralı cümle, Sebe Suresi'nin 33. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayette *endaden* 'eşler' (URL-2) şeklindedir. RKT metninden tanıklanan ifade, Arapça *endada* 'eşler, ortak, dengi şey, benzer' ifadesine denk gelip Arapça *nidd* 'eş, benzer' (Kanar, 2009: 1729) sözcüğünün çekimli formudur. TIEM 73 metninden tanıklanan (2) numaralı cümle ise Bakara Suresi'nin 194. ayetine denk gelmektedir. İbare, ilgili ayette *kisasun* 'karşılıklı' (URL-2) sözcüğünün eş değeri olarak kullanılmaktadır. TIEM 73 metninde yer alan ifade, *kisasun* 'benzer, ibret, karşılık misli, dengi' ibaresine karşılık türetilmiştir. Bu yönüyle, verilen

açıklamalar tanıklığında Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelelerinden tanıklanan *teşişik* ifadesi, hem 'eş, ortak' anlamlarında Arapça *nidd* hem de 'aynı ölçüde, misli ile' anlamlarında Arapça *kisas* sözcüğüne karşılık gelerek birleştirme formunda meydana getirilmiş Türkçe dinî terim hüviyetindedir.

teşlep <teş+le-p 'üzerinde fikir birliği sağlanan, kararlaştırılmış, belirli' (Kök, 2004: 57).

Tanık

(1) *yazuk yok siler üze taplaşsa siler anı birle teşlep kesilmişde keğin* "Miktarin tespitinden sonra, karşılıklı hoşnut olduğunuz bir şey hususunda üstünüze bir sorumluluk yoktur." (TIEM 73 KÖK 61v/1).

TIEM 73 metninden tanıklanan ifade, *teş+le-p* morfolojik açılımı temelinde -(X)p zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir. Türk dilinde ünlülü zarf-fiil ekleri dışında, -(X)p zarf-fiil ekinin kalıplaşarak türetim rolüne bürünmesi nadir görülen bir durumdur. Ancak metnin bağlamına bakıldığında, *teş+le-p* ifadesinin kendinden sonraki *kesilmişde keğin* ifadesiyle kullanılarak 'belirli, tayin edilmiş' anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. TIEM 73'ten tanıklanan cümle, Nisa Suresi'nin 24. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayette *ferıda(ten)* 'belirli, tayin edilmiş' (URL-2) kelimesine uygun düşmektedir. Karahanlı dönemi Kur'an Tercümelelerinden tanıklanan ifade, diğer dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teşlep yığılmış <teş+le-p yığ-(i)l-mış 'seçilmiş, belirlenmiş, yerleştirilmiş' (Ata, 2019: 671).

Tanık

(1) *bütünlükün kim anlarka ol ot kim anlar teşlep yığılmışlar ol* "Hiç şüphe yok ki onlara cehennem vardır ve onlar oraya en önde sokulacaklardır." (RKT 30/60b1).

Karahanlı Türkçesine ait RKT metninden tanıklanan ifade, sıfat ve zarf formundaki fiilimsi eklerinin kalıplaşmasıyla ortaya konan dinî bir terimdir. 'Seçilmiş, yerleştirilmiş, belirlenmiş' anlamlarında kullanıma sahip ifade, hem türetme hem de birleştirme yönteminden ileri gelmektedir. RKT metninden tanıklanan cümle, Nahl Suresi'nin 62. ayetine denk gelmektedir. Terim, ilgili ayet içerisinde Arapça *mufratun* 'sürülmüş, yerleştirilmiş' (URL-2) kelimesine uygun düşmektedir. İfade

Karahanlı Türkçesine özgü olup diğer dönem metinlerinde tespit edilmemektedir.

teñlig bër- <teñ+lig bër- ‘eşit olarak vermek’ (Ünlü, 2004: 231).

Tanıık

(1) *eger bir ança barsalar cüiftlerinizdin kâfirler tapa ğanimat boldunuzlar bëriñler bardı cüiftleri ança teñlig kim nafaka kaldular* “Eğer eşlerinizden ötürü kâfirlere bir şeyleriniz geçtiyse, sıra size geldiğinde eşit olarak verin.” (TİEM 73 ÜNLÜ 406r/9).

TİEM 73’ten tanııklanan *teñlig bër-* ifadesi, *teñlig* ‘denk, eşit’ ve *bër-* ‘vermek’ sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. TİEM 73’ten tanııklanan cümle, Mümtöhine Suresi’nin 11. ayetine denk gelmektedir. Terim, ilgili ayette tam olarak Arapça *fe atullezine zebebet ezvacubum misle* (URL-2) ibaresine karşılık kullanılmaktadır. İbare, ‘misli kadar vermek’ anlamını karşılamaktadır. Bu yönüyle, ilgili ibarenin Türkçeye *teñlig bër-* formunda uyarlandığı söylenebilmektedir. Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelerinde tanııklanan ibare, diğer dönem metinlerinde tespit edilememektedir.

teñlig indür- <teñ+lig in-dür- ‘dengeli olarak dağıtmak’ (Ünlü, 2004: 177).

Tanıık

(1) *eger yağsa tañrı rızını kullarıña haddin keçgey erdiler yer içinde yok kim indürür teñlig kimke tilese ol kullarını bilgen kórĝen ol* “Allah eğer kullarının rızını genişletseydi, insanlar yeryüzünde yoldan çıkardı. Fakat Allah, dilediği kadarını verir. Şüphesiz, Allah her şeyi bilen ve görendir.” (TİEM 73 ÜNLÜ 355r/4).

TİEM 73 metninden tanııklanan ibare, *teñlig* ve *indür-* sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Birleşik fiil kategorisindeki ibare, dinî terim hüviyetindedir. TİEM 73’ten tanııklanan cümle, Şura Suresi’nin 27. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayette *bikaderin* ‘ölçüde’ (URL-2) şeklindedir. TİEM 73 metninden tespit edilen terim, Arapça *yunezñilu* ‘indirdi’ ve *bikaderin* ‘belli bir ölçüde’ ibarelerine uygun düşmektedir. Karahanlı dönemi Kur’an Tercümelerinden tanııklanan ibare, diğer tarihî dönem metinlerinde tanııklanamamaktadır.

teñlig yarat- <teñ+lig yara-t- ‘dengeli ve ölçülü bir şekilde yaratmak’ (Ünlü, 2004: 214).

Tanıık

(1) *biz kamuğ nerse yarat(tımız) anı teñlig* “Biz, her şeyi bir düzen ve ölçü içerisinde yarattık.” (TİEM 73 ÜNLÜ 391v/9).

TİEM 73’ten tanııklanan ibare, *teñlig* ve *yarat-* sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır. TİEM 73’teki metin, Kamer Suresi’nin 49. ayetine denk gelmektedir. İfade, ilgili ayette Arapça *bikaderin* ‘bir kadere göre’ ifadesine uygun düşmektedir. Birleştirme yönteminden ileri gelen ifade, sadece Karahanlı Türkçesi döneminde tanııklanıp diğer dönem metinlerinde yer almamaktadır.

3. Sonuç

Erken Dönem Türkçe Kur’an Tercümesi metinlerinde tanııklanan *teñ* sözcüğü ve türevlerinin ele alındığı çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekildedir:

a. Çalışmanın hareket noktası olarak belirlenen *teñ* sözcüğü ve türevlerinin hem tematik hem de dilsel olarak ele alındığı incelemede, öncelikle Budist dinî söz varlığı ve terim türetme tekniklerinin İslamî kavramları aktarmada yoğun bir şekilde tercih edildiği anlaşılmaktadır. Karahanlı Türkleri İslamî öğretiye ait dinî sözcükleri esasen Türk dilinin temel söz yapım ilkeleri içerisinde yer alan yapım ekleri yoluyla vermekle birlikte, filimsi kategorisindeki eklerin kalıplaşması ile de terim türetmektedir. Türk dilinin gelişkin türetme yöntemi dışında Karahanlıların Budist Uygur döneminde olduğu gibi, dinî terim oluşturmada birleştirme, anlam aktarımı, eksiltme ve ikileme kullanımı gibi dil içi yollarla dinî ibareler oluşturduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada ele alınan madde başları, zikredilen açıklama kapsamında türetme, birleştirme, anlam aktarımı ve ikileme kullanımı yöntemlerinden ileri gelmektedir.

b. Çalışmada isim kategorisinde 22 ve fiil kategorisinde ise 14 leksikal unsur tespit edilmiştir.

İsim kategorisindeki Çince 等 *dëng* formundan Eski Türkçeye uyarlanan *teñ* sözcüğü ve türevlerinin oluşum yöntemleri bakımından ait olduğu kategorilere bakıldığında, yapım ekleriyle *teñşemek*, *teñşürtmek*, *teñşemek*, *teñle-*, *teñlemek*, *teñlel-*, *teñlen-*, *teñlig-teñlik*, *teñşig-teñşik*; birleştirme ve

Araştırma makalesi

kalıplaşan fiilimsi ekleriyle *teñ törütügli*, *teñde keçgen*, *teñde keçigli*, *teñde keçmek*, *teñde keçriqli*, *teñde keçürmek*, *teñde keçriügliler*, *teñde keçürdeçi*, *teñde keçürmeqli*; hâl eki kategorisindeki +CA biçimbiriminin kalıplaşmasıyla *teñçe*; söz tekrarından ileri gelen leksikal birleşmeyle *teñ tuş* ve *teñlep yığılmış* ve son olarak da zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla *teñlep* formu belirlenmiştir.

Fiil kategorisindeki Çince 等 *děng* formundan Eski Türkçeye uyarlanan *teñ* sözcüğü ve türevlerinin teşekkül noktaları bakımından ait olduğu kategorilere bakıldığında, yapım eki yöntemiyle *teñeş-*, *teñeşil-*, *teñeştür-* ve *teñle-* ve birleştirme yöntemiyle birleşik fiil formunda *teñ bol-*, *teñ tuş ay-*, *teñ tuş ayt-*, *teñ tuş kal-*, *teñde keç-*, *teñde keçür-*, *teñdin keç-*, *teñdin keç(ü)r-*, *teñlig bër-*, *teñlig indür-* ve *teñlig yarat-* ifadeleri ortaya konmuştur.

Bu doğrultuda, isim ve fiil kategorisindeki leksikal dinî unsurların genel görünümüne bakıldığında, Budist Uygur dönemindeki gelişkin dinî terminoloji sisteminin İslamî Türkçenin ilk metinlerinde kullanımının sürdüğü görülmüştür.

c. Türk dilinin temel terim türetme tekniklerinden yapım ekleri dışında, türetmede ek düzeyinde rol oynayan kalıplaşma olayına değinildiğinde fiilimsi eklerinin dikkat çekici şekilde yapım eki gibi davranarak dinî terim ortaya koyduğu aşağıdaki örneklerle görülmektedir.

Tablo 1. Fiilimsi Eklerinin Kalıplaşması.

- (X)gli	<i>teñ törüt-(ü)gli</i> <i>teñ+de keç-(i)gli</i> <i>teñ+de keç-(ü)r-(ü)gli</i> <i>teñ+de keçür-(ü)gli+ler</i> <i>teñ+de keç-(ü)r-d-me-gli</i>
- gAn	<i>teñ+de keç-gen</i>
- mAk	<i>teñ+de keç-mek</i> <i>teñ+de keç-(ü)r-mek</i> <i>teñ+e-ş-mek</i> <i>teñ+e-ş-tür-mek</i> <i>teñ+le-mek</i>
- dAçI	<i>teñ+de keç-(ü)r-deçi</i>
- mIş	<i>teñ+le-p yığ-(i)l-mış</i> <i>teñ+le-l-mış</i> <i>teñ+le-n-mış</i>
- (X)p	<i>teñ+le-p; teñ+le-p yığ-(i)l-mış</i>

İlgili tablodan hareketle, sıfat-fiil ve isim-fiil eklerinin geçici ad ve sıfat oluşturma işlevinden sıyrılıp kalıplaşma olayıyla yapım eki kategorisine geçiş yaptığı görülmektedir. Zikredilen geçişler tanıklığında ortaya konan terimler Budist Uygur dinî geleneğinden gelen tecrübeleri yansıtmaktadır.

d. Çalışmada tanıklanan *teñ* sözcüğü ve türevlerinin dönemsel süreklilik ve kopuş noktaları aşağıdaki tabloda şu şekildedir:

İlgili tablo tanıklığında *teñ* sözcüğü ve türevlerinin Türk dilinin tarihî dönemlerdeki görünümüne bakıldığında, ifadeyle alakalı terimlerin ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde dinî bağlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde Budist öğretiye dair kavramları aktarmada tercih edilen *teñ* sözcüğü ve türevleri, Karahanlı dönemi Kur'an Tercümeleleri metinlerinde gelişim alanı bularak kapsamlı örneklerle temsil edilmektedir. İsim ve fiil kategorisinde başta yapım ekleri olmak üzere, Türk dilinin terim türetmede ön plana çıkan yöntemlerinden birleştirme, anlam aktarımı ve ikileme yapısıyla kullanımlar bulan *teñ* sözcüğü ve türevleri ağırlıklı olarak dönem metinleriyle görülüp Harezmi Türkçesine aktarılmada sınırlılığa sahiptir. Tabloda verilen örnekler göz önüne alındığında, *teñ* sözcüğünün Eski Oğuz Türkçesine özgü söz başı ötümlüleşmesi dışında genellikle tarihî dönemlerde *teñ* formuyla tanıklandığı anlaşılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi üçgeninde süreklilik ve akıcılığa sahip terimler *teñ*, *teñle-*, *teñlig-teñlik* ve *teñ tuş* ibareleridir. Zikredilen örnekler dışında Eski Uygur Türkçesinin devre dışı kalıp Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde süreklilik ve akıcılıkla kullanılan tek dinî terim ise *teñ bol-* ifadesidir. Bu yönüyle, verilen açıklamalar temelinde çalışmada ele alınan *teñ* sözcüğü ve türevlerinin Karahanlı dönemi Kur'an Tercümeleleriyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde yoğun kullanım içerisinde olan *teñ* sözcüğü ve türevleri, Budist Uygur geleneğinde yoğun bir şekilde işlendiğinden ibarenin ilgili dönemdeki tanıkları Budist dinî terminolojinin etkilerinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 2. Ele Alınan *Teñ* Sözcüğü ve Türevlerinin Tarihî Dönemlerdeki Durumu.

Kelime	Eski Türkçe			Orta Türkçe			Batı Türkçesi
	Orhon Türkçesi	Eski Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
1. <i>teñ~denk</i>	+	+	+	+	+	+	+
2. <i>teñ törütüglü</i>	-	-	+	-	-	-	-
3. <i>teñde keçgen</i>	-	-	+	-	-	-	-
4. <i>teñde keçigli</i>	-	-	+	-	-	-	-
5. <i>teñde keçmek</i>	-	-	+	-	-	-	-
6. <i>teñde keçriügli</i>	-	-	+	-	-	-	-
7. <i>teñde keçürmek</i>	-	-	+	-	-	-	-
8. <i>teñde keçriügliler</i>	-	-	+	-	-	-	-
9. <i>teñde keçürdeçi</i>	-	-	+	-	-	-	-
10. <i>teñde keçürdeçli</i>	-	-	+	-	-	-	-
11. <i>teñçe</i>	-	-	+	-	-	-	-
12. <i>teñeş-</i>	-	+	+	-	-	-	-
13. <i>teñeşmek</i>	-	-	+	-	-	-	-
14. <i>teñeşil-</i>	-	-	+	-	-	-	-
15. <i>teñeştür-</i>	-	-	+	-	-	-	-
16. <i>teñeştürmek</i>	-	-	+	-	-	-	-
17. <i>teñişmek</i>	-	-	+	-	-	-	-
18. <i>teñle-</i>	-	+	+	+	-	-	-
19. <i>teñlemek</i>	-	-	+	-	-	-	-
20. <i>teñlemiş</i>	-	-	+	-	-	-	-
21. <i>teñlenmiş</i>	-	-	+	-	-	-	-
22. <i>teñlig~teñlik</i>	-	+	+	+	-	+	+
23. <i>teñ bol-</i>	-	-	+	+	-	-	-
24. <i>teñ tuş</i>	-	+	+	+	-	-	-
25. <i>teñ tuş ay~teñ tuş ayt-</i>	-	-	+	-	-	-	-
26. <i>teñ tuş kıl-</i>	-	-	+	-	-	-	-
27. <i>teñde keç-</i>	-	-	+	-	-	-	-
28. <i>teñde keçür-</i>	-	-	+	-	-	-	-
29. <i>teñdin keç-</i>	-	-	+	-	-	-	-
30. <i>teñdin keç(ii)r-</i>	-	-	+	-	-	-	-
31. <i>teñeşig~teñeşik</i>	-	-	+	-	-	-	-
32. <i>teñlep</i>	-	-	+	-	-	-	-
33. <i>teñlep yığulmış</i>	-	-	+	-	-	-	-
34. <i>teñlig bér-</i>	-	-	+	-	-	-	-
35. <i>teñlig indür-</i>	-	-	+	-	-	-	-
36. <i>teñlig yarat-</i>	-	-	+	-	-	-	-

Kısaltmalar

Ar.: Arapça.

bk.: Bakınız.

Çin.: Çince.

EDPT: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Clauson, 1972).

Har.: Harezmi Türkçesi.

Kar.: Karahanlı Türkçesi.

KB: *Kutadgu Bilig* (Arat, 1979).

KE: *Kıyasü'l-Enbiyâ* (Ata, 1997).

ME: *Mukaddimetü'l-Edeb* (Yüce, 2014).

MKT: *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi* (Meşhed Nüshası [293 No.] (Şimşek, 2019).

OTWF: *Old Turkic Word Formation* (Erdal, 1991).

Örn.: Örneğin.

- RKT:** *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi* (Ata, 2019).
- Skr.:** Sanskritçe.
- TİEM 73 KÖK:** *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi-1v-235v/2* (Kök, 2004).
- TİEM 73 ÜNLÜ:** *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi-235v/3-450r/7* (Ünlü, 2004).
- Uyg.:** Eski Uygur Türkçesi.
- vb.:** ve benzeri.
- vs.:** vesaire.
- Kaynaklar**
- Akalın, Ş. H., 2014. Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme. *XI. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Sayfa: 831-841, İstanbul.
- Akar, A., (2024). Tarihî Türk Lehçelerinde Din Terimlerinin Oluşumu. Editör: Ahmet Akpınar. *Tarihî Türkçe Kur'an Tercümeleleri Üzerine Araştırmalar*, Sayfa: 1-9, Kriter Yayınları, ISBN: 978-625-6606-78-4, 160 sayfa, İstanbul.
- Akdemir, Y. ve İsi, H., 2017. Çekim Ekinden Yapım Ekine +CA. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (48): 14-28.
- Arat, R. R., 1979. *Kutadgu Bilig III İndeks*. Hazırlayan: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 565 sayfa, İstanbul.
- Arat, R. R., 2006. *Atebetü'l-Hakâyyık (Edib Ahmed B. Mahmud Yükenek)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9751602432, 410 sayfa, Ankara.
- Ata, A., 1997. *Nâsrü'd-dîn bin Burhâbü'd-dîn Rabgûzî, Kıssası'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), II: Dizgin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9789751668127, 820 sayfa, Ankara.
- Ata, A., 2019. *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası-Giriş, Metin, Notlar, Dizgin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 978-975-16-1737-8, 964 sayfa, Ankara.
- Barutcu Özönder, F. S., 2003. Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma. *Kök Araştırmalar*, V (1): 13-31.
- Boeschoten, H., 2022. *A Dictionary of Early Middle Turkic, by with the Editorial Assistance of J. O'Kane*. Brill, ISBN: 9789004525184, sayfa XI+596, Leiden-Boston.
- Borovkov, A. K., 2002. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. Çevirenler: Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9751615895, 366 sayfa, Ankara.
- Clauson, G., 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.
- Çetin, E., 2021. Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Manihaist ve Budist Çevreye Ait Bazı Sözcükler. *Türkiyat Mecmuası*, 31 (1): 199-223.
- Çürük, Y., 2017. *Türkçede Birleşik Sözcükler (İsimler)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Paşa Yavuzarslan, 178 sayfa, Ankara.
- Ebru Zeren, M., 2015. *Manibeizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: İsmail Mangaltepe, 938 sayfa, İstanbul.
- Eckmann, J., 1976. *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Akademiai Kiado, 359 sayfa, Budapest.
- Eker, S., 2006. Kutadgu Bilig'de (teñri azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine. *Bilig*, 38: 103-122.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z., 2014. *Divanü Lugati't-Türk - Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizgin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 978-975-16-2837-4, sayfa 995, Ankara.
- Erdal, M. 1991., *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, 1-2. Cilt*.

- Otto Harrassowitz Verlag, ISBN: 3477020844, 874 sayfa, Wiesbaden. Harrassowitz, ISBN: 3447026235, 228 sayfa, Wiesbaden.
- Gömeç, S., 2003. Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (33): 79-104.
- Mingana, A., 1915. An Old turki Manuscript of the Koran. *Moslem World V*: 391-398.
- Güngör, H., 2002. Eski Türklerde Din ve Düşünce. *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 3, 261-282, ISBN: 9759331047, 935 sayfa, Ankara.
- Mingana, A., 1934. *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*. Manchester University Press, 27-39. sayfa, Manchester.
- İnan, A., 1952. Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi. *Türk Dili*, 7: 128-130.
- Önler, Z., 2009. Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler. *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (16): 187-197.
- Kanar, M., 2009. *Arapça-Türkçe Sözlük*. Say Yayınları, ISBN: 9789754687828, 1888 sayfa, İstanbul.
- Sağol, G., 1993. *Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi. Giriş-Metin-Sözlük*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Danışman: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul.
- Karaman, B. İ., 2009. Terim Oluşturma Yöntemleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 57 (2): 45-59.
- Şimşek, Y., 2019. *Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Dizin. 2. Cilt*. Akçağ Yayınları, ISBN: 9786053424994, 754 sayfa, Ankara.
- Korkmaz, Z., 1959. Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 275-358.
- Tekin, Ş., 1963. Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 10: 1-10.
- Korkmaz, Z., 1994. *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9789751612021, 86 sayfa, Ankara.
- Tekin, Ş., 1992. Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler. *Tarih ve Toplum*, 101: 9-19.
- Korkmazgöz, R., 2020. Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20 (1): 55-94.
- Tekin, T., 2003. *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırma Dizisi, ISBN: 9757981192, 273 sayfa, İstanbul.
- Kök, A., 2004. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM-73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: F. Sema Barutcu Özönder, 763 sayfa, Ankara.
- Turan, M. S., 2025. Mukaddimetü'l-Edeb'de Söz Yapımı: Birleştirme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (49): 174-182.
- Kuyma, E., 2019. Eski Anadolu Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Esmâ-i Hüsnâ'yı Karşılamanın Söz Varlığı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36: 399-436.
- Türk Dil Kurumu, 2005. *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9751600707, 2244 sayfa, Ankara.
- Laut, J. P., 1986. *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*. Otto
- Ünlü, S., 2004. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 235v/ 3-450r/7) Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*. Hacettepe

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: F. Sema Barutcu Özönder, Ankara.
- Ünlü, S., 2013. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi, ISBN: 9786054392834, 1286 sayfa, Konya.
- Üşenmez, E., 2010. *Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Danışman: Mustafa Özkan, İstanbul.
- Üşenmez, E., 2019. *Mevlana Yakûb-i Çerhî, Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri. Tercüme-i Tefsîr-i [Ya'kûb-i] Çerhî. H. 993/M. 1585. (Giriş-Gramer-Metin-Dizin-Tipki Basım)*. Bilge-Türk Yayınları, ISBN: 9786059786508, 1183 sayfa, İstanbul.
- Wilkins, J., 2015. Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond. Sayfa: 191-249, Editör: Armen Meinert. *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*, Brill, ISBN: 978-90-04-30741-4, 333 sayfa, Leiden-Boston.
- Wilkins, J., 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü* (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe). Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, ISBN 9783863954819, 929 sayfa, Göttingen .
- Yüce, N., 2014. *Mukaddimetü'l-Edeb Harizm Türkçesi ile Tercümelî Şu'şter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 978975160679, 216 sayfa, Ankara.
- Zieme, P., 2015. Local Literatures: Uighur. Sayfa: 871-882, Editör: Jonathan A. Silk. *Brill's Encyclopedia of Buddhism*, Brill, ISBN: 9004283439, 1018 sayfa, Leiden-Boston.
- Zülfikar, H., 1991. *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, ISBN: 9789751603982, 213 sayfa, Ankara.

Sanal Ağ Kaynakları

URL-1: <https://kuran.diyaret.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 05.01.2026).

URL-2: <https://acikkuran.com/> (Erişim Tarihi: 10.01.2026).